

2017-07-10

Enligt sändlista

Varmt välkommen att ta del av ”Arvet till framtiden”, kulturmiljöfunktionens redogörelse för verksamhetsåret 2016.

Halland har en rik mångfald av spännande och besöksvärda kulturmiljöer. Tack vare det statliga anslaget för kulturmiljövård kan länsstyrelsen bidra till att ett urval miljöer vårdas, utvecklas och görs tillgängliga.

Kulturmiljöanslaget är viktigt. Min förhoppning är att årsredogörelsen ska ge Dig en bild av att kulturmiljövård gör skillnad och har betydelse när vi bygger ett hållbart samhälle med goda livsmiljöer.

Trevlig sommar!

Hans Bergfast
Länsantikvarie

KULTURMILJÖFUNKTIONENS ÅRSREDOGÖRELSE
2016

Arvet till framtiden

Arvet till framtiden

ÅRSREDOGÖRELSE FRÅN
KULTURMILJÖFUNKTIONEN
2016

LÄNSSTYRELSEN HALLAND
SAMHÄLLSBYGGNADSENHETEN/KULTURMILJÖFUNKTIONEN

förord

Länsstyrelsens kulturmiljöuppdrag är brett och mångskiftande. Artiklarna i årets utgåva av vår populära årsredogörelse visar på en del av denna spännvidd. Kulturarvet engagerar många. De miljöer som länsstyrelsen på olika sätt medverkar till att vårda, bevara och utveckla är viktiga besöksmål som bidrar till en god livsmiljö i Halland. Kulturmiljöer kan vara replipunkter för reflektion, vila och eftertanke men också ge inspiration till nyskapande och kreativitet.

Kulturarvet når många över generationsgränserna. I projektet Barnens Rydö har länsstyrelsen kunnat medverka till att barn och unga blivit delaktiga i det lokala kulturarvet. Deras möjlighet att lära om och att förstå den lokala historien och att tolka spåren av det förflutna, kanske en dag i framtiden avgör deras vilja att ta ansvar för kulturmiljön, så att den kan fortsätta att bevaras, användas och utvecklas.

Inom uppdragsarkeologin har det hänt åtskilligt under de senaste tre åren. Halland är ett tillväxtlän och det märks i antalet ärenden och trycket på arkeologiska utredningar och undersökningar. De vetenskapliga resultaten av dessa undersökningar ger ständigt nya möjligheter att förstå och tolka det förflutna.

Låt mig avslutningsvis ge ett spännande tips på innehållet i nästa årsredogörelse. Tillsammans med den ideella föreningen The Unstraight Museum inleder länsstyrelsen ett samarbete för insamling av HBTQI historia och berättelser kopplade till fysiska platser i Hallands län. Med projektet vill vi lyfta förbisedda, dolda eller bortvalda berättelser och perspektiv så att Hallands historia kan återspeglas på ett så mångfacetterat, jämlikt och inkluderande sätt som möjligt.

Halmstad i maj 2017

Hans Bergfast

Länsantikvarie

Innehåll

Artiklar

Barnens Rydö <i>Lennart Hildingsson</i>	sid 4
Sandvandring blottlade skeppsvrak <i>Staffan von Arbin</i>	sid 11
8000 år av liv och död vid Skrea strand <i>Glenn Johansson</i>	sid 17
Uppdragsarkeologin 2014-2016 <i>Bo Strömberg</i>	sid 24

Hallands byggnadsminnen

En kort presentation i ord och bild	sid 31
-------------------------------------	--------

Årsredogörelse 2016

Administrativa uppgifter	sid 36
Arvet till framtiden <i>Hans Bergfast</i>	sid 38
Tabeller <i>Jessica Jönsson</i>	sid 52

Kulturmiljön stärker självkänslan

Text: Lennart Hildingsson. Foto: Ulf Hansson

Jenny och Melissa har just byggt färdigt sin pepparkakskyrka.

Skolbarnen i Rydöbruk har tillsammans med arkeologen Carl Persson undersökt en boplats från stenåldern. De har också tillsammans med författaren Angelica Ahlefeldt-Laurvig skrivit en fantasyroman, "Indianställets hemlighet", som utspelar sig i Rydöbruk och som fick 2016 års kulturpris i Hylte. Barnens kulturmiljö i Rydöbruk, är det samlande namnet för dessa och en rad andra aktiviteter som pågår i den gamla bruksorten. Lennart Hildingsson, som är projektledare, berättar här om arbetet med barnen.

En måndag i april 2016 lämnade barn och personal vid låg- och mellanstadieskolan i Rydöbruk skolasalarna och flyttade ut Vekaskogen, i utkanten av samhället intill Nissan. Forntidsveckan skulle börja. Barnen, lärarna och den grupp med kunskaper på olika områden som samlats i projektet byggde raskt upp en "forntidsby" intill ett halvt hektar stort fornlämningsområde från stenåldern.

Under veckans lopp undersökte eleverna metodiskt fornlämningsområdet som plöjts upp några månader tidigare. Sökandet efter flintor och andra spår av äldre tider gjordes i mindre grupper. Detta tillsammans med arkeologen Carl Persson från Halmstad och med ett särskilt tillstånd från länsstyrelsen.

De övriga grupperna var under tiden inte överkamma. Kring lägereldarna gjordes fiskeredskap på urgammalt vis som de sen prövades i två år intill. En del barn blandade färger av kalk och ockra och gjorde sina egna grottmålningbilder.

En av grupperna begav sig iväg till Övregårds vackra järnåldersgravfält och lät sig där inspireras till en pjäs om ett epokskifte i förhistorisk tid, den från jägare-samlarkultur till mer bofasta odlarsamhällen. Pjäsen hann, innan den spelades upp för de andra i slutet av veckan, bli en "musikal" tack vare instrumentbyggaren och musikern Åke Egevad från

Matilda får hjälp av Lennart Hildingsson med sin släktforskning i museet.

Den arkeologiska undersökningen av stenåldersboplatsen i Veka gjordes under en vårvecka 2016 då sol och regn avlöste varandra.

Kristianstad. Åke var inbjuden för att under veckan visa barnen hur man tillverkar musikinstrument som de gjordes för flera tusen år sedan.

Resultatet av veckan, med över 100 flintafynd från fornlämningsområdet, blir nu till en utställning i Bruksmuseet i Rydöbruk. Museet drivs av Rydö historiska förening, som också står bakom det treåriga projektet Barnens kulturmiljö i Rydöbruk.

Ett annat resultat är att barnen tagit Vekaskogen till sitt hjärta; de vårdar sin "forntidsby" och fortsätter gå dit när det finns möjlighet för utflykter. En grupp var nyligen där för att testa matlagning i kokgrop med heta stenar.

Sedan starten hösten 2014 har Barnens kulturmiljö i Rydöbruk svarat för varierande aktiviteter för barn i Rydöbruk, under vilka barnen undersökt miljön runt skolan och där de bor.

Kjell Eriksson är en av de många rydöbor som tagit emot barn från skolan och berättat om sin del av ortens historia, utifrån från platsen där de bor.

Barnen har gjort "istidsvandringar", skoltidning, kortfilmer med ipads, dramatiseringar, skapat modeller av hus och fabriker, släktforskning och mycket annat. Allt har inte varit inriktat på gammalt och i historia; under en lördagseftermiddag var det exempelvis pokémonjakt i de riksintressanta kulturmiljöer som i stort sett hela Rydö omfattas av, med mobiltelefonspellet Pokémon Go.

Projektet har fört skolan och barnen i Rydöbruk närmare samhället i övrigt. Eleverna har exempelvis svarat för fikaservering i Bruksmuseet med gott om besökare. Många rydöbor har i sina hem tagit emot barn som besökt dem med sina frågor.

Josephine och hennes kompisar i klass 6 har här just hittat resterna av ett torp som fanns i skogen invid Sandshults mosse, där Bruket hade sin torvbrytning på 1940-talet.

Arkeologen Carl Persson hjälper en grupp barn att sortera och arkivera fynd från fornlämningsområdet i Veka.

Detta har mött upp mot de djupare syften med projektet som fanns när Barnens kulturmiljö i Rydöbruk sattes igång. Det fanns några faktorer som i kombination med varandra sådde fröet till allt det här:

- en stagnation i verksamheten med Bruksmuseet i Rydöbruk.
- en utveckling i Rydöbruks samhälle som kunde

upplevas som att ”det gick bakåt” med allt.

- ett intresse från skolans sida att använda den historiska miljön i Rydöbruk i undervisningen för barnen.

Museets problem gällde att hitta publik och aktiviteter som inte bara lockade det vikande antalet ortsbor med sina rötter i den gamla brukstiden. Samtidigt var en fråga aktuell: Kan museet eller föreningen göra något för att skapa samhörighet mellan ”gamla” rydöbor och de i samhället som av olika skäl flyttat in under senare år.

Vid några tillfällen hade lärare på skolan bett om hjälp med ett av skolans mål, att knyta pedagogiken till elevernas hemmiljö. Ingen ur personalen var bosatt i Rydöbruk eller kände närmare till alla miljöer och samhällets historia.

Besöken på skolan väckte då ett intresse hos barnen som jag inte riktigt väntat mig. En av klasserna, exempelvis, fick se ett svartvitt fotografi från

William och Leo tillhörde en liten grupp barn som åkte på studieresa till Kvarnbyns pappersbruk i Mölndal, för att lära sig hur man gör handpapper.

Vid en av heldagsutflykterna i Rydöbruks omgivningar studerades fåglar vid Sandsjön, tillsammans med ornitologen Ove Gustavsson.

1910-talet med en skolklass 12-åringar i Rydö. Där-
 efter ytterligare ett i en annan miljö taget ett år senare:
 barkrensare uppställda framför Brukets byggnader.
 Ett par av skolpojkar från det första fotot fanns
 också på det andra – unga ansikten, men med händer
 som redan blivit grova för hårt arbete. Bilderna väckte
 frågor och ett engagemang hos barnen.

En möjlighet skymtade. Bakgrunden för elever-
 nars familjer och sociala liv var skiftande, men här i
 skolan jobbade man tillsammans på lika villkor. En
 väg syntes här till att överbrygga problemet ”vi – de”,
 och framför allt till att stärka varje barns självkänsla
 inför fortsatt färd i livet. Ett engagemang för barnen
 skulle i sin tur nå föräldrarna och på sikt sprida sig
 vidare.

Så föddes Barnens kulturmiljö i Rydöbruk

Alla lärare och övriga pedagoger, även rektorn Lissi
 Pedersen, omfamnade idén och lovade att ställa tid
 och möjliga resurser till förfogande och göra det

till ett nära samarbete mellan historiska föreningen
 och skolan.

Försynen gjorde också att statliga Arvsfonden,
 ett par veckor efter att idén tog form, höll ett infor-
 mationsmöte i Halmstad. Det handlade om det stöd
 som föreningar och organisationer kan få under tre
 år till arbete för barn och ungdomar. Det visade sig
 att våra tankar i Rydö stämde väl med målen och kri-
 terierna för de projekt som Arvsfonden efterfrågade.

Sen dröjde det bortåt ett år innan Arvsfonden tog
 ställning till vår ansökan, som gällde drygt 600 000
 kronor för det inledande året av de tre. Arvsfonden är
 en sträng finansiär som samtidigt visar engagemang
 i projekt som de ser skäl att stödja. ”Hur är barnen
 delaktiga i det ni vill göra?”, var en av de utmanade
 frågor som Arvsfondens handläggare ställde i telefon.

Delaktigheten och ett stort utrymme för bar-
 nens egna idéer och kreativitet har sedan dess varit
 en av hörnstolparna i det museet och skolan gjort
 tillsammans. Exempel på två roliga resultat, be-

skrivna här nedan, hade förmodligen inte någon av oss vuxna kommit på.

– *Kyrka som smakar kardemumma.*

Jenny och Melissa gick till Rydöbruks kapell (Svenska kyrkan), byggt i början på 1920-talet, och knackade dessutom på hos en intillboende familj som berättade om vad som hänt och händer runt kyrkobyggnaden. Flickorna hade fria händer efter detta och hade först tänkt göra en fotoutställning. Eftersom det lackade mot jul bestämde barnen sig istället för att bygga kapellet som ett pepparkakshus. Detta visade dessutom den dramatiska kapellbranden 1957, med eldslågor gjorda i kristyr och karamellfärg som slog upp genom kyrktaket. Skapelsen blev en attraktion som fanns utställd i kapellet under jul- och trettonhelgsgudstjänsterna.

– *Historia som gympalek.*

Två idrottsintresserade pojkar, Emil och John, läste på om pappers- och massabrukets historia. Som egen projekttid och på egen hand kapade de en handfull gymnastövningar som de sedan ledde i gymnasalen. En av lekarna handlade om svårigheterna Bruket i Rydö hade att exportera papper till Storbritannien under åren för första världskriget. Klassen delades i två lag; det ena laget flyttade en hög med hushållspappersrullar från enda änden av gymastiksalen till den andra, jagade av den andra gruppen.

Under projektiden, och särskilt nu under det sista av året med Arvsfonden i ryggen, bygger vi några ”plattformar” för fortsättningen på Barnens kulturmiljö i Rydöbruk och ett bibehållet samarbete mellan föreningen och skolan. De är:

Rydöbruks samhälle växte fram runt pappers- och massabruket som startades 1897.

– *En handpappersverkstad i museets uthus.*

1828 startades det ett handpappersbruk i Rydö som var en föregångare till förra sekelskrifets sulfitmassabruk. I verkstaden ska barnen få göra sitt eget personliga skriv- och ritpapper, bland annat av använt papper i skolan och som vi processar om till ny massa.

– *En restaurerad lägenhet från 1930-talet.*

I byggnadsminnet Rydö missionshus finns en bostad som en gång i tiden var avsatt till frikyrkans vaktmästare. Möbler och tillhörigheter från en bruksarbetarfamilj, som bodde här till för ett 70-tal år sen, förs nu tillbaka till byggnadsminnet som blir scen för tidsresor; dramatiserade besök där barnen får tända i vedspis, gå på utedass och med alla sinnen uppleva en dramatiserad berättelse från förr.

– *Klassrummet Klubbån.*

I ett samarbete mellan markägare längs Klubbån, Sandsjöns fiskevårdsområde, Rydö bruksmuseum och Rydöbruks skola, förvandlas det 3 kilometer långa vattendraget till en besöks- och utforskningsmiljö för både barn och vuxna. Större delen av Rydös flerhundraåriga industrihistoria kantar Klubbån. Klubbåprojektet ska dessutom förena två viktiga allmänintressen som - i skuggan av EU:s vattenvårdsdirektiv - tyvärr allt som oftast ställs mot varandra: Naturmiljö och Kulturmiljö.

Barnens kulturmiljö i Rydöbruk

Projektet drivs av Rydö historiska förening, som har cirka 170 medlemmar och som äger och förvaltar det lilla bruksmuseet i Rydöbruk.

Projekttid med Arvsfonden: 2015-2017.

Verksamma: Från föreningens sida deltar en grupp med kunskap inom varierande områden (teknik, natur, historia, berättandepedagogik, arkeologi mm)

och som tillsammans med skolans personal leder de aktiviteter som genomförs med barnen: Angelica Ahlefeldt-Laurvig, Christian Dahlqvist, Morgan Erixon, Ove Gustavsson, Ulf Hansson, Marja Kulju, Hanna Norling, Carl Persson och Lennart Hildingsson (projektledare).

Finansiering: Arvsfonden finansierar Barnens kulturmiljö med totalt 2 060 000 kronor för de tre åren. Länsstyrelsen (länsantikvarien) bidrar med stöd till projektets utställning i museet om arkeologin och stenåldern (31 000 kr), till reparation av uthusbyggnaden som rymmer pappersverkstaden (21 000 kr) och till antikvarisk rådgivning i arbetet med 1930-talslägenheten (16 000 kr). Restaureringen av bostaden finansieras annars av Riksantikvarieämbetet med 87 000 kronor.

Rydöbruk

Ett samhälle invid Nissan i Hylte kommun som är Hallands äldsta bruksort. Det började 1742 med ett järnbruk.

Invånartal: cirka 380.

Näringsliv: idag finns M2 Retail Solutions i de gamla bruksbyggnaderna. Företaget tillverkar och säljer inredningar till detaljhandelsbutiker.

Skola: låg- och mellanstadieskolan i Rydöbruk har cirka 60 elever.

Museum: Bruksmuseet finns mitt i Rydöbruks samhälle i en liten byggnad som en gång i tiden var Brukets sjukstuga. Adressen är Nissadalsvägen 29 och museet och föreningen har också en hemsida: www.rydobruksmuseum.se

Sandvandring blottade skeppsvrak

Staffan von Arbin. Marinarkeolog vid Bohusläns museum

Ur marinarkeologisk synvinkel var 2016 ett lika intensivt som spännande år. Under det gångna året mottog länsstyrelsen flera rapporter gällande observationer av skeppsvrak längs Hallandskusten. I två fall resulterade dessa rapporter i beslut om olika vård- och dokumentationsinsatser.

Gullbrannavraket. Vraket var beläget på den norra sidan av Genevadsåns nya, nordliga mynningslopp.

Foto: Thomas Bergstrand, Bohusläns museum.

Det började egentligen redan dagarna innan nyårs-afton då jullovsflanörer på besök i Gullbranna natur-reservat, beläget mellan Laholm och Halmstad, blev varse att ett skeppsvrak blivit synligt vid mynningen av Genevadsån. Vraket, som tidigare varit helt dolt i sanden, hade plötsligt blottlagts efter att ån sökt sig ett nordligare utlopp – sannolikt ett resultat av den gångna höstens och vinterns stormar.

Direkt efter juledigheten var marinarkeloger på plats för att på länsstyrelsens uppdrag översiktligt dokumentera skeppslämningen och ta prover för dendrokronologisk analys (årsringsdatering). Besiktningen, som utfördes i tiogradig kyla och under intensiv mediabevakning, visade att vraket utgör bottenpartiet av ett litet men förhållandevis kraftigt byggt segelfartyg av trä med en uppskattad längd av 17-18 meter. Skeppet är byggt i så kallad kravellteknik, det vill säga med borden lagda kant i kant, och som det verkar helt i furu. Årsringsanalysen visade att skeppsvirket är fällt efter år 1749. Dateringen talar för att skeppet blivit färdigställt under senare delen av 1700-talet.

Det mesta tyder på att det rör sig om ett strandat fartyg och inte bara ett uttjänt fartyg som lämnats åt sitt öde. Förmodligen har skeppet förolyckats någon gång i slutet av 1700- eller början av 1800-talet. Från området finns visserligen flera uppgifter om strandade och förlista fartyg, men de är alla av allt för ungt datum för att kunna stämma in på det nyfunna vraket. Frågan om skeppsfyndets identitet får därför tillsvidare lämnas obesvarad. Det är troligt att en mer noggrann sökning i arkiven skulle kunna ge skeppet dess namn och historia åter.

Dök upp och försvann igen

Marinarkelogerna kunde efter en dykbesiktning ge det något oroväckande beskedet att de vattenströmmar som frilagt vraket i hög grad också bidragit till att underminera skrovet. Risken för att hela skeppsvraket skulle komma att kastas över ända i samband med någon storm bedömdes därför som överhängande. Det kunde vidare konstateras att många av skeppstimren satt väldigt löst och riskerade att föras bort av vågor och strömmar.

Gullbrannavraket.
En dykbesiktning runt vraket visade att vattenströmmarna bidragit till att underminera skrovet.

Foto: Thomas Bergstrand, Bohusläns museum.

Korshamnsvraket. Vraket är beläget i en långgrund vik och är i normalfallet täckt med ett par decimeter vatten. Vid undersökningen rådde frånlandsvind och lågvatten, vilket gjorde att lämningen kunde undersökas "torrskott".

Foto: Staffan von Arbin, Bohusläns museum.

Eftersom ett aktivt bevarande av lämningen på plats genom exempelvis övertäckning bedömdes vara svårt att genomföra rent praktiskt beslutade länsstyrelsen att det i stället skulle göras en kompletterande skeppsarkeologisk dokumentation. Fältarbetet var planlagt till våren. Det var bara ett problem – när länsstyrelsen i början av mars månad gjorde förnyad tillsyn på platsen gick vraket inte längre att återfinna! Det visade sig vid närmare kontroll att vraket inte hade försvunnit utan bara sandats över på nytt. En smula snopet ska erkännas, men ur ett bevarandeperspektiv kanske trots allt det bästa som kunde hända.

Vid samtal med lokalboende har det framkommit att vraket inte varit alldeles okänt. Det berättas att vraket ska ha varit delvis blottlagt på 1950- och möjligen också 1960-talet, för att därefter på nytt försvinna i sanden. Det betyder förmodligen att det inte är sista gången vraket visar sig.

Vrak i fågelskyddsområde

Redan i mitten av mars var det dags för nästa fynd. Den här gången var det en av länsstyrelsens egna tjänstemän, en handläggare på naturvårdsenheten, som gjorde upptäckten under ett besök vid Morups

tånge, norr om Falkenberg. Det var på sydsidan av tången, i den långgrunda viken Korshamn som uppstickande skeppstimmer observerades i sanden. Trots att Korshamn är en av landets mest välbesökta fågellokaler så verkar ingen tidigare ha tagit notis om vraket. Detta talar för att det knappast kan ha varit synligt någon längre tid.

Vid den marinarkeologiska besiktning som följde ett par veckor senare konstaterades att det rörde sig om vraket efter ett mindre träfartyg byggt i klinkteknik, det vill säga med överlappande bord på traditionellt nordiskt vis. Ett försök att årsringsdatera lämningen misslyckades till en början varför en datering med kol 14-metoden i stället fick göras. Analysresultatet, tillsammans med de begränsade skeppstekniska observationer som gjordes vid besiktningstillfället, pekade mot att vraket kunde vara av hög ålder – kanske rent av från tidig medeltid.

Bättre bevarat än Galtabäcksskeppen

För att få en bättre uppfattning om vrakets storlek, bevarandegrad, konstruktion och ålder fattade länsstyrelsen beslut om en utökad undersökning, vilken genomfördes under fem dagar i oktober. Undersökningen visade att lämningen utgörs av en till stora delar bevarad

styrbordssida samt en mindre del av en babordssida. Spant och bordläggning är av ek medan övriga konstruktionstimmer verkar vara i gran och furu. Genom sondering i sanden kunde vrakets längd fastställas till drygt 12 meter. Fyndet av ett grovt rep av lindbast, troligen en ankartross, visar att bevarandeförhållandena nere i sanden är mycket gynnsamma.

Den kompletterande årsringsanalysen visade att marinarkeologerna haft rätt i sin preliminära ålders-

bedömning. Av analysen framgår att virket i skeppskonstruktionen är fällt efter år 1168, och man kan därför anta att skeppet är byggt i slutet av 1100-talet. Vraket uppvisar flera drag som är typiska för tidigmedeltida nordiskt skeppsbyggeri. Samtidigt förekommer också en del ganska udda konstruktionslösningar som inte är tidigare dokumenterade i fartygsfynd från den här tiden, vilket naturligtvis gör det hela extra intressant och spännande.

Dateringen innebär att vraket är ungefär jämgammalt med de välkända vraken Galtabäck 1 och 2, vars fyndplats ligger bara en dryg mil längre norrut. Även vad gäller storlek och skeppsbyggnadsteknik finns en del tydliga pa-

ralleller. Mycket talar dock för att Korshamnsvraket är betydligt bättre bevarat än de båda Galtabäcksskeppen.

Korshamnsvraket. Ett tvärskeppsschakt grävdes för att komma åt att dokumentera skeppskonstruktionen och ta prover för årsringsanalys, samt för att få en uppfattning om bevarandeförhållandena. Foto: Staffan von Arbin, Bohusläns museum.

En tidigmedeltida hamn på spåren?

Till skillnad från vraket vid Gullbranna, vilket som nämnts bör vara resultatet av en strandning och därmed saknar egentlig anknytning till vrakplatsen, så är fyndomständigheterna i Korshamn betydligt mera fantasieggande. Ortnamnsförleden kors- anses allmänt syfta på sjömärken i form av trä- eller

beläggas i skrift före mitten av 1600-talet. De topografiska förutsättningarna för en sådan funktion har dock sannolikt varit goda.

På flyg- och satellitbilder kan man tydligt se att vikens mynning på bägge sidor är kantad av kraftiga stenrev. Även om dessa rev i grunden utgör naturbildningar är det inte otänkbart att de i något skede byggts

Korshamnsvraket. Tvärskeppsschaktet med bordläggning, spant och tvärbalkar, så kallade bitebalkar. Plåtarna som syns på bilden var nödvändiga för att förhindra sanden att rasa in i schaktet. Foto: Staffan von Arbin, Bohusläns museum.

stenkors, vilka under medeltiden användes för att märka ut farleder och hamnar av särskild betydelse. I kombination med efterleden -hamn förekommer det som namn på flera förmodade hamnlokaler från medeltiden runt om i Norden. Även Korshamn vid Morups tånge har pekats ut som ett möjligt medeltida hamnläge, även om namnet inte med säkerhet kan

på för att fungera som vågbrytare. Utanför inloppet till viken finns dessutom en större stenformation med det i sammanhanget intressanta namnet Karet. Än idag används "kar" som benämning på stenkistor till bryggor och liknande.

Vissa kar-namn har kunnat knytas till vikingatida eller tidigmedeltida hamnar och handelsplatser. Det

mest kända exemplet, Lödde kar i sydvästra Skåne, dateras till vikingatid och tros ha använts som en plats för omlastning av gods för vidare transport upp längs Lödde å. I vilken mån Korshamn har haft en liknande omlastningsfunktion kan endast fortsatta arkeologiska undersökningar i området ge svar på.

Klimatförändringar och kusterosion

De många skeppsfynden i Halland det senaste året aktualiserar frågan om vad som egentligen sker med våra marinarkeologiska lämningar i takt med tilltagande klimatförändringar. Även om prognoserna går isär om huruvida framtidens stormar kommer att bli fler och ha en högre intensitet och större styrka än idag, så står det klart att ett permanent högre vattenstånd kommer att innebära en ökad stranderosion längs de sydsvenska sandkusterna. Vi kan därför förvänta oss att fler skeppsvrak kommer att bringas i dagen de kommande åren.

Det är inte bara vrak som riskerar att påverkas av det förändrade klimatet. Utmed Hallands södra kust, i Skåne och Blekingeskärgården samt

längs den södra delen av Smålandskusten finns förutsättningar att träffa på den äldre stenålderns översvämmade boplatser. Erfarenheter från Danmark, som har likartade geologiska förutsättningar men en betydligt längre tradition av forskning kring denna typ av lämningar än Sverige, talar för att detta material kan vara både omfattande och ha en betydande forskningspotential. Idag är vår kunskap om detta unika kulturarv allt annat än tillfredsställande.

Det finns mot denna bakgrund ett stort behov av en strategi och en beredskap för hanteringen av marinarkeologiska lämningar. Det gäller att vid situationer som de här beskrivna snabbt kunna avgöra vilka lämningar som har ett sådant kulturhistoriskt värde att bevarandeåtgärder, alternativt riktade dokumentations- och undersökningsinsatser, bör sättas in. Det gäller också att i större utsträckning än idag arbeta förebyggande. Vad som skulle behövas är kort och gott ett vetenskapligt handlingsprogram som är särskilt inriktat på det halländska marina och maritima kulturarvet.

8000 år av liv och död vid Skrea strand

Glenn Johansson

För ungefär 6000 år sedan levde och bodde en grupp människor några hundra meter ovanför strandängarna väster om det vi idag kallar Skrea strand. Efter sin död blev en av dem kremerad och de brända benen begravdes i en liten grop som anlagts invid väggen till en av de hyddor som fanns på platsen. Detta var en av de mycket ovanliga och fascinerande upptäckter arkeologerna gjorde när de båda stenåldersboplatserna Skrea 204 och 245 undersöktes under våren och den tidiga sommaren 2016.

Vem som begravdes vid hyddan vet vi inte, men vi vet att det var en vuxen individ som enligt den osteologiska analysen var både lång och gracil. Vi vet också att endast en del av de brända benen från kremeringen deponerats i gropen. Flera bitar av skalltaget hittades medan andra delar av kroppen saknades. Hur de saknade benen hanterats och var de hamnat, vet vi inte heller, lika lite som var likbålet brunnit.

Undersökningen vid Skrea omfattade två närliggande fornlämningar som tillsammans innehöll bo-

platskonstruktioner och fynd som visade att området utnyttjats under cirka 8000 år. Från jägarstenålder (mesolitikum), över bondestenålder (neolitikum) till brons- och järnålder. Under perioder har här funnits omfattande bosättningar som sjudit av liv och aktiviteter, medan det under andra perioder rört sig om mer tillfälliga vistelser och under långa tider tycks platsen ha legat öde. Omfattningen och karaktären på lämningarna från slutet av jägarstenåldern och bronsåldern, visar på omfattande bosättningar under framförallt dessa perioder.

Figur 2. Utsikt från undersökningsområdet mot Skrea strand i april 2016. Undersökningen inleddes med att det fyndförande lagret på boplatserna schaktades fram med grävmaskin. Idag ligger undersökningsområdet närmare en kilometer från stranden, men under sten- och bronsålder har boplatserna varit än mer kustnära. Detta eftersom havsnivån under dessa perioder var flera meter högre än idag. Foto: Glenn Johansson.

Figur 3. På fotot syns en av de tre 6000 år gamla hyddor som framkom vid undersökningen. När fotot tas är större delen av hyddan bortgrävd, men i profilen syns det mörkfärgade golvlagret och bortanför profilbänken en av de större eldstäder som legat inne i hyddan. Foto: Glenn Johansson.

De äldsta fynden från undersökningen utgörs av bearbetad flinta, bl.a. ett par pilspetsar som kan dateras till tiden 7000–6000 f.Kr. Utöver dessa relativt fåtaliga fynd, fanns ingenting bevarat som berättar mer om denna tidiga vistelse vid platsen. Troligen representerar dessa fynd mer tillfälliga jakt- och fiskeexpeditioner i omgivningarna, än en mer omfattande och permanent boplats.

Det är först ett par tusen år senare, vid tiden och århundradena strax före 4000 f.Kr., som vi ser en helt annan intensitet och omfattning i platsutnyttjandet. Den i inledningen beskrivna graven är från denna tidsperiod och hyddan vid vilken den anlagts, var en av tre närmast identiska bostäder. Hyddorna var rundovala och cirka 5 x 7 meter stora och de låg i en linje på ett avstånd av ungefär åtta meter från varandra. Vad som fanns kvar av hyddorna var decimetertjocka golvlager i form av kulturlager, d.v.s. nedbrutet organiskt material och kol som ansamlats i dem. Hur väggar och tak har varit konstruerade

Figur 5. Fotot visar några av de tusentals fynd som gjordes vid undersökningen. I den övre raden syns från vänster: Spånpilspets, spån och cylindrisk kärna. Från kärnan har spån producerats och av dessa har sedan pilspetsar tillverkats. Fynden är karaktäristiska för den s.k. Gropkermiska kulturen och kan dateras till ca 3000 f.Kr.

Föremålen i den undre raden är ca 1000 år äldre och typiska för den s.k. Erteböllekulturen. Från vänster i bild: Skivyxa, tväreggad pilspets, skrapa, kniv och yxa i bergart. Alla föremål med undantag för yxan i bergart är tillverkade i flinta. Foto: Glenn Johansson.

Figur 4. Arbetsbild från slutfasen av undersökningen av en av stenåldershyddorna. Till höger i bild och sittande på knä syns arkeolog Johannes Nieminen i färd med att undersöka den grav som anlagts vid hyddans vägg.

Foto: Glenn Johansson.

berättar tyvärr inte lämningarna, då inget av detta material fanns bevarat. Endast enstaka s.k. stolphål kring en av hyddorna kunde dokumenteras (spår av stolpar som varit nedgrävda i marken) och som sannolikt burit upp en tältliknande konstruktion. Inuti och kring hyddorna fanns rester av eldstäder som tjänat olika syften. Mat har tillagats, men de har också fungerat som både värme- och ljuskällor under kvällar och nätter.

När golvlagren undersöktes framkom tusentals fynd i form av bearbetad flinta. Fynden utgjordes till större delen av restprodukter från redskapstillverkning, men också ett stort antal pilspetsar (ett 50-tal) och ett 10-tal yxor av varierande typ som använts för olika arbeten återfanns. Utöver skiv- och kärnyxor i flinta hittades även ett par yxor i bergart. Andra redskap som fanns och har använts på boplatsen var olika typer av knivar och skrapor. Undersökningarna avslutades för mindre än ett år sedan och analyser och fyndbearbetning pågår fortfarande. Bland annat kommer ett antal redskap att bruksspårsanalyseras.

En sådan analys kan svara på frågor om hur och till vad, exempelvis en viss typ av skrapa har använts.

Hyddorna och graven kan genom ett stort antal 14^{C} -analyser dateras till tiden kring och strax före 4000 F.KR. Tidpunkten utgör en viktig brytpunkt, det är vid denna tid jordbruket introduceras i södra Skandinavien genom en invandrande befolkningsgrupp. Ett av Sveriges allra äldsta belegg för jordbruk har faktiskt påträffats någon mil norr om Varberg för snart tio år sedan. Vid utbyggnaden av Riksväg 41 vid Veddige samhälle framkom vid en arkeologisk undersökning ett offerfynd i form av två lerkrukor av s.k. trattbägartyp som innehöll bröd/kubbevete och som 14^{C} -daterats till ca 4000 F.KR.

Den 6000 år gamla boplatsen som i somras undersöktes vid Skrea härrörde alltså från tiden då jägarstenåldern (mesolitikum) övergår i bondestenålder (neolitikum). Karaktären på de påträffade lämningarna och den stora fyndmängden pekar mot en mer permanent bosättning. Att dra alltför långgående slutsatser kring ekonomi och verksamheter

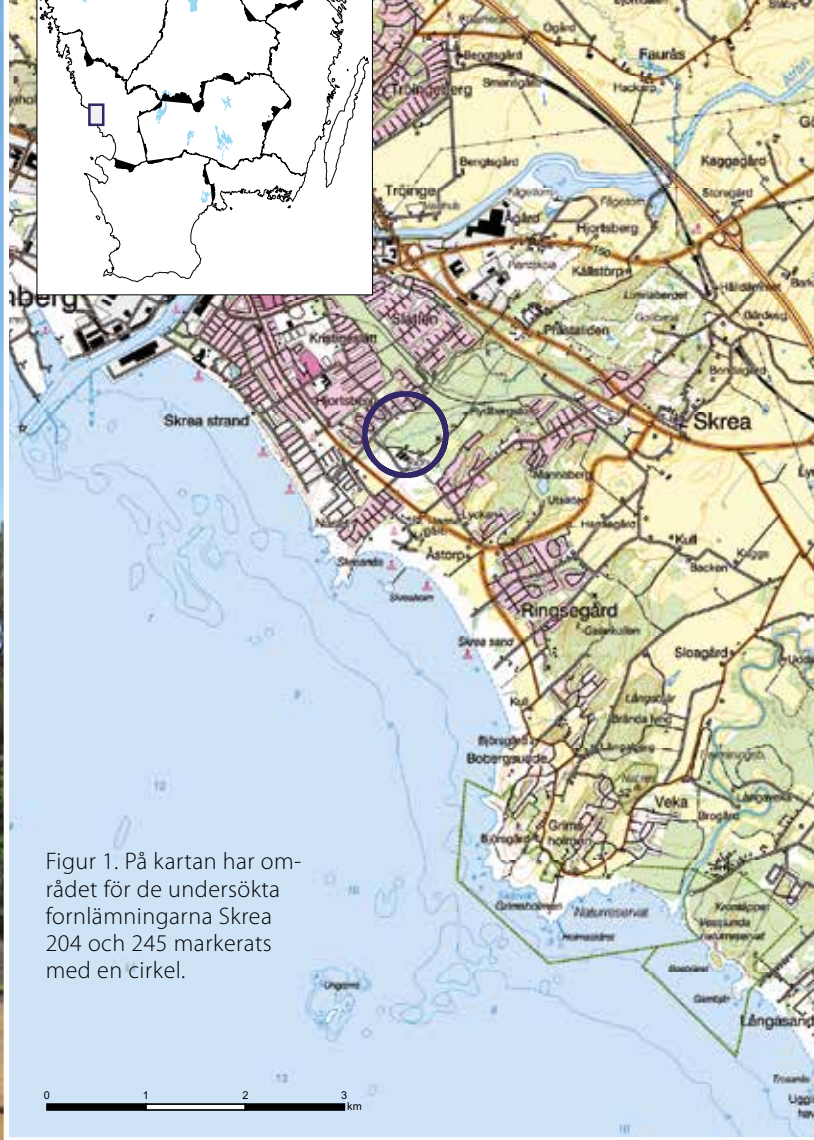
kring boplatsen utifrån de bevarade fynden är dock vanskligt. Många av redskapen som använts har varit tillverkade i mer förgängliga material som ben, horn, trä och växtfibrer. Exempelvis har såväl fiskekrokar som harpunspetsar varit tillverkade i ben och fiskenät av växtfibrer. De många pilspetsarna i flinta berättar dock om att jakt med pil och båge bedrivits från boplatsen, men inget om fiske, havsjakt eller om insamlande av ätliga frukter, bär och vegetabilier. Vid undersökningen togs ett stort antal jordprover som i efterhand analyserats i syfte att finna indikationer, i form av fröer, på odling. Några sådana indikationer

framkom inte. Vid undersökningen hittades inte heller någon keramik, vilket också sätts i samband med neolitiseringsen. Säkert har människorna vid den 6000 år gamla bosättningen, såväl haft kännedom om, som kontakt med de invandrande jordbrukarna. I det arkeologiska materialet finns dock ingenting som tyder på att man på allvar ännu dragits in i den neolitiska processen. Århundradena efter 4000 f.Kr. innebar stora och ekonomiska, sociala och kulturella förändringar då samhället transformerades från ett jägar/samlarsamhälle till ett jordbrukssamhälle. Från

denna tid saknas arkeologiska lämningar och fynd från undersökningarna vid Skrea. Någon gång kring 4000 f.KR. tycks platsen ha övergivits och så förblivit under cirka 700 år.

Nästa fas i platsutnyttjandet kan beläggas till någon gång under perioden 3300-2500 f.KR, d.v.s. en bra bit in i neolitikum. Från denna tid hittades föremål som kan kopplas till den s.k. gropkeramiska kulturen (en neolitisk fångst- och jaktkultur). Den gropkera-

Figur 1. På kartan har området för de undersökta fornlämningarna Skrea 204 och 245 markerats med en cirkel.

Figur 6. På fotot syns de båda arkeologerna Lina Håkansdotter och Petra Nordin stående inne i ett av de bronsåldershus som undersöktes. Käpparna som sticker upp markerar platserna för de nedgrävda stolpar som utgjort delar av väggkonstruktionen och burit upp taket. De blåmålade käpparna utgör väggstolpar och de glesare och svartmålade inne i huset utgör takbärande stolpar. Foto: Glenn Johansson.

miska boplatsen var endast hundra kvadratmeter stor och innehöll ett relativt litet fyndmaterial i flinta. Karaktären på boplatsen var helt annorlunda än den äldre, här hittades inga spår efter hyddor, hus eller andra boplatskonstruktioner. Tittar vi på fyndmaterialet så saknas många av de redskap som annars är vanliga på en boplats i ordets rätta bemärkelse. Fynden karaktäriseras av pilspetsar och restprodukter från tillverkning av pilspetsar. Så när platsen på nytt började utnyttjas så är det troligen som en mer tillfälligt och kanske säsongsviss, utnyttjad jakt- eller fångststation. Människorna som vistats vid platsen då har troligen haft sina mer regelrätta boplatser någon helt annanstans.

Efter denna mer tillfälliga och kortvariga fas i platsutnyttjandet tycks den återigen överges. Det är först cirka 500-1000 år senare som vi återigen finner spår och lämningar efter människor som slagit ner sina bopålar här. Då har vi tagit steget in i bronsåldern och från denna period är lämningarna mycket omfattande. Då, liksom nu, har en bäck runnit genom undersökningsområdet från öster mot havet i väster (idag är vattendraget kulverterat). På ömse sidor om bäcken hittades lämningar från flera större hus som visar att en eller flera gårdar legat här under bronsåldern. Framförallt var lämningarna från två närmast identiska hus mycket påtagliga och distinkta. Från dessa hus fanns stolphål bevarade från såväl relativt tätt ställda väggstolpar som större takbärande stolpar

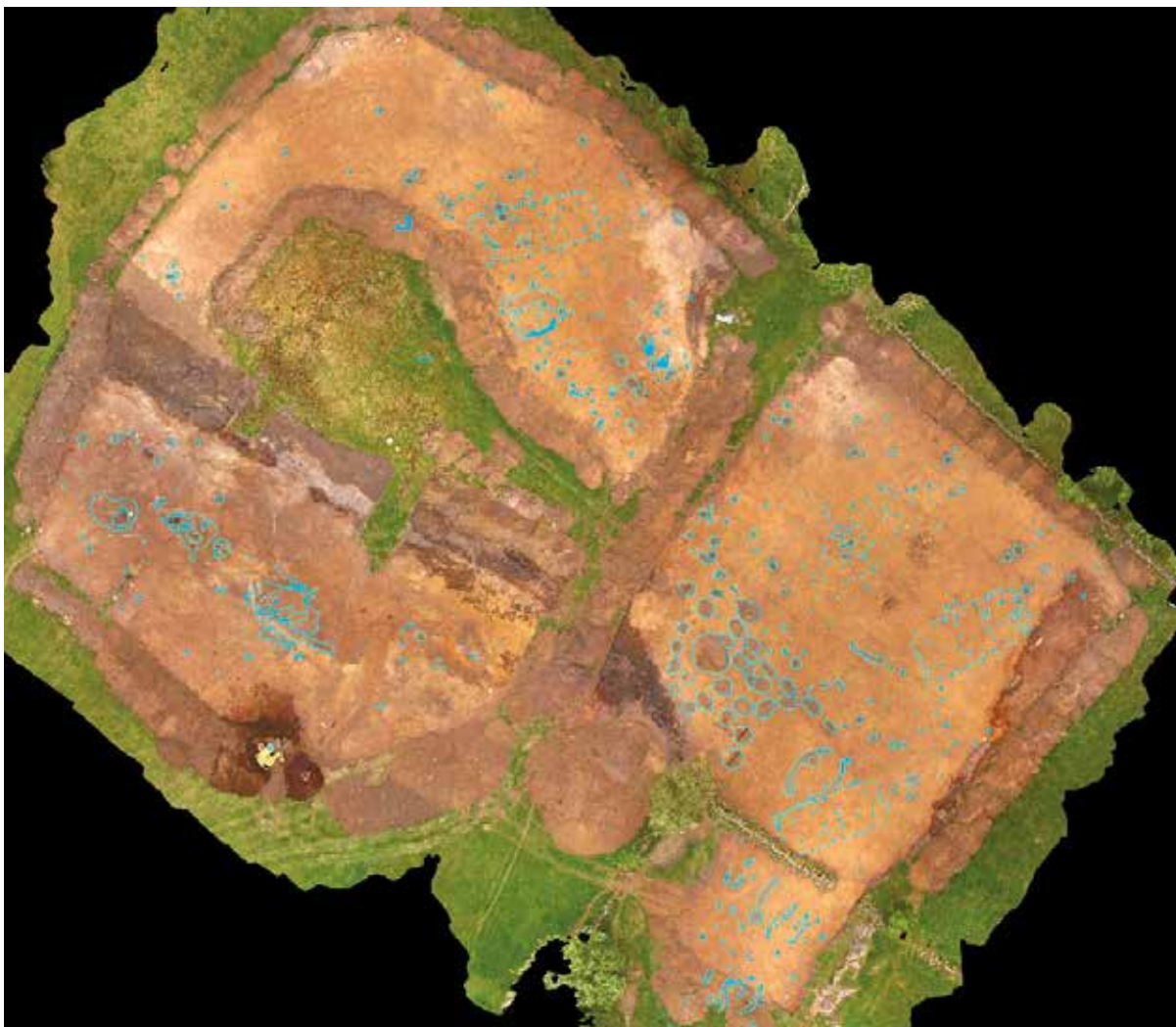
placerade inne i husen. Husen har varit avlånga och cirka 16 – 7 meter stora och försedda med ingångar på båda långsidorna och orienterade i närmast öst-västlig riktning med en gavel vänd mot havet i väster. Kring husen fanns hundratals andra boplatskonstruktioner i form av eldstäder, kokgropar, förvarings- och avfallsgropar och flera ugnar för bröd- och eller annan matlagning. En närmare analys av dessa anläggningar visar på hur ytorna kring boningshusen varit organiserade. Bland annat har ugnarna legat i nära anslutning till eller inne i husen medan exempelvis de större kokgroparna förlagts ner mot den lilla bäcken. Mycket av analysarbetet från undersökningen återstår att göras, bland annat kommer jordprover från ugnar, kokgropar och stolphål att analyseras. Förhoppningen är att dessa analyser bl.a. ska belysa frågor om odling och spannmål. Till skillnad från fyndmaterialen från stenålderbosättningarna, så är fynden som kan sättas i samband med gårdarna från bronsåldern betydligt färre. Dessa fynd utgörs endast av ett relativt begränsat antal skärvor och delar av keramikkrärl.

Gränsen för bronsålderns övergång i järnålder brukar sättas kring ca 500 f.Kr. och att människor fortsatt vistats vid platsen under järnålder visar ett flertal ^{14}C -daterade anläggningar. Dessa lämningar är dock mer fragmenterade, svårtolkade och prioriterades inte vid undersökningen. Här får vi nöja oss med att konstatera att platsen fortsatt användes ända fram i vikingatid.

Figur 7. Utanför bronsåldershusen fanns hundratals andra boplatskonstruktioner. På fotot syns en av dessa, en ugn, som möjligen använts för brödbakning?

Foto: Johannes Nieminen.

Figur 8. Undersökningsområdet fotograferat med drönare. Över fotot har alla inmätta och dokumenterade anläggningar lagts in (blå linjer och punkter). Nere i vänstra hörnet syns en grävmaskin ("en gul fyrkant") som ger en uppfattning om storleken på det undersökta området. I bildens övre och högra del framträder större rektanglar bildade av små runda stolphål. Detta är de hus som beskrivits i texten.

Den arkeologiska undersökningen vid Skrea var komplex och omfattade lämningar som i tid spänner över en närmast hissnade lång tidsrymd av cirka 8000 år. Undersökningen har belyst hur platsen attraherats och på olika sätt utnyttjats av människor ända från äldre stenålderns jägare och fiskare fram till brons- och järnålderns permanenta gårdsbebyggelse. Det pågående arkeologiska efterarbetet och

de naturvetenskapliga analyserna kommer så småningom att resultera i en än mer detaljerad bild över bosättningarna vid Skrea.

Glenn Johansson
 Arkeologerna Statens historiska museum
 Kvarnbygatan 12, 431 34 Mölndal
 glenn.johansson@arkeologerna.com

Uppdragsarkeologin 2014 – 2016

Text & Foto: Bo Strömberg, länsstyrelsen

Fornlämningar och uppdragsarkeologi

Länsstyrelserna ansvarar för tillämpning av kulturmiljölagen (KML) och dess skydd av fornlämningar. Dessa definieras som lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk före år 1850 och som är varaktigt övergivna (2 KAP I § KML).

Samhällets behov av mark för bostäder, företagsområden och uppbyggnad av infrastruktur medför ett omfattande arbete för länsstyrelserna i deras avvägningar mellan bevarande av fornlämningar och behov av mark. Genom samråd i planprocesser mellan länsstyrelser och kommuner, Trafikverket, företagare m fl, skapas möjligheter att i ett tidigt skede klarlägga fornlämningsbilden inom berörda arealer. Detta sker inom ramen för den uppdragsarkeologiska verksamheten, genom arkeologisk utredning och ofta därpå följande arkeologisk förundersökning (2 KAP II-13 §§ KML).

För de arkeologiska lämningar av exempelvis bosättningar, gravar, hällar med ristningar, hamnplatser, borgar och färdvägar, där alla möjligheter till bevarande inför planerade markarbeten och byggnationer har uttömts, återstår en hotbild med förstörelse av berörda fornlämningar. Länsstyrelserna har i dessa fall till uppgift att besluta om arkeologisk undersökning (2 KAP 12-13 §§ KML). Inom ramen för den uppdragsarkeologiska verksamheten grävs därmed berörda fornlämningar ut, dokumenteras och tas bort. Dock med krav på god vetenskaplig kvalitet. Vid skrivande av arkeologiska rapporter och publikationer över undersökningar förädlas dokumentationen till kunskap. En grundläggande princip för detta är största möjliga kulturmiljönytta till rimlig och skäligen kostnad.

Uppdragsarkeologins syfte

Den uppdragsarkeologiska verksamheten regleras av Kulturrådets författningssamling, 7 och 8 §§ KRFS 2015:1 (från 1 maj 2017, 7 och 8 §§, KRFS 2017:1). I löpande text återfinns detta i Riksantikvarieämbetets Vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen, Uppdragsarkeologi, Det uppdragsarkeologiska systemet, Uppdragsarkeologins syfte 1.1.

Här i framhålls att syftet med en arkeologisk undersökning är att dokumentera de fornlämningar som förstörs vid exploateringar och ta till vara fornyfynd samt rapportera och förmedla resultaten. Att dokumentera en fornlämning innebär att registrera fakta om dess innehåll och uppbyggnad samt att ge en meningsfull kunskap om det samhälle som fornlämningen representerar.

För alla typer av undersökningar gäller att de i alla delar ska vara av vetenskaplig god kvalitet. Med vetenskapligt god kvalitet avses att utifrån ett vetenskapligt arbetssätt skapa kunskap med relevans för myndigheter, forskning och allmänhet.

De enskilda undersökningarna ska sättas in i ett större kunskapsbygge och vidare historiskt perspektiv, vilket förutsätter att de blir delar i en framåtsyftande forskningsprocess. En arkeologisk undersökning ger kunskap om historiens människor och platser, vilket dessutom kan ge nutida människor en inblick i kulturlandskapets utveckling, förändringens betydelse i historien och samtiden, samt ge perspektiv på vår egen plats i det långa tidsperspektivet.

Uppdragsarkeologins process har också krav på kompetens och god kvalitet i alla led. Uppdragsarkeologin ska på ett professionellt och ekonomiskt rimligt sätt ta fram underlag för länsstyrelsens beslut och företagarnas vägval.

Nr Undersökningslokal

- 1 Raä Tvååker 207:1
- 2 Raä Varberg 110:1
- 3 Raä Skrea 204:1 & 245
- 4 Raä Skrea 238
- 5 Raä Eldsberga 145 & 163
- 6 Raä Enslöv 344
- 7 Raä Skrea 21, 224 & 225
- 8 Raä Skrea 210
- 9 Raä Vinberg 124:1 & 150
- 10 Raä Stafsinge 133
- 11 Vindkraftpark
Högabjär-Kärrsås
- 12 Vindkraftpark Hjuleberg
- 13 Vindkraftpark Alered
- 14 Hamngatan, Halmstad
- 15 Raä Snöstorp 114
- 16 Raä Eldsberga 162
- 17 Stationsområde
Varbergstunneln
- 18 Väg 940, Onsalahalvön

Karta med i artikeln omnämnda undersökningslokaler

0 5 10 20 30 40 50 Kilometers

© Länsstyrelsen Hallands län, © Lantmäteriet geodatasamverkan

Figur. Karta över Halland med
omnämnda undersökningslokaler.

Sammanfattningsvis ligger uppdragsarkeologins fokus på att utifrån undersökningar skapa förutsättningar för meningsfull kunskapsuppbyggnad om samhällen under förhistorisk och även historisk tid.

Kunskapshorisonter för Halland

Under åren 2014 till 2016 genomfördes flera arkeologiska undersökningar i länet som har givit underlag för nya och fördjupade kunskaper. Resultaten är till god hjälp i formulerande av en strategi för arkeologiska kunskapshorisonter i Halland. Till dessa hör bland annat bosättningar och levnadsförhållanden under senpaleolitikum (äldsta stenålder), relationen mellan jakt-/fångst samhällen och jordbrukare under tidig- och mellanneolitikum (yngre stenålder), bebyggelseutveckling vid kustbygdens ådalgångar i relation till det kuperade inlandet under brons- och järnålder, samt 1600-talets konflikter i Halland mellan danska och svenska riket. I nedanstående text omnämns undersökningar som bidragit till nämnda inriktningar.

Det finns dessvärre inget utrymme i denna årsredogörelse för en mer ingående presentation av undersökningslokalerna. Istället omnämns dessa mot bakgrund av att utgrävningarna genom relevant dokumentation av anläggningar, lager, fynd och genom analyser, har genererat väsentlig information som förädlas till ny och efterfrågad kunskap.

Bild 1 - Frampreparerad lämning av ceremoniell karaktär med vällagd stenpackning kring jordfasta stenblock. Fornlämningen undersöktes 2015 inför byggnation av vindkraftverk vid Högabjär-Kärrensås.

Bosättningar under äldsta stenålder

Undersökningar av två halländska lokaler har gett en god inblick i säsongsbosättningar i det dåtida havsbandet under äldre stenålder. Ett stycke öster om Tvååkers samhälle dokumenterades en boplats (RAÄ TVÅÅKER 207:1) med en stor mängd flintredskap som kan knytas till senpaleolitikum vid ca 9000 F.KR. Ett tidsskede då havsnivån motsvarade dagens höjd om närmre 22 meter över havet. Platsen och fynden från en av de äldsta stenåldersbosättningarna i Halland ger bland annat kunskaper om flintslagningsteknik vid tillverkning av redskap och de rådande förutsättningarna för näringsfång. I norra delen av Varbergs stad undersöktes ett markavsnitt i en sluttning belägen ca 15 meter över havet i kustnära miljö (RAÄ VARBERG 110:1). Ett omfattande material av bearbetad flinta kunde på typologiska grunder dateras till senpaleolitikum och mesolitikum. Med hjälp av strandförskjutningskurvan kan nyttjandet av den för årtusenden sedan strandbundna lokalen dateras till ca 8000 F.KR. och 6000 F.KR.

Relationen mellan jakt-/fångst samhällen och jordbrukare under tidig- och mellanneolitikum

Vid ovan nämnda strandbundna lokal påträffades även stor mängd bearbetad flinta och fynd av keramikskärvor från den s.k. gropkeramiska kulturen. Ett samhälle som livnärde sig genom jakt- och fångstekonomi under mellanneolitisk tid kring 3000 F.KR. Likartade spår från nämnda kultur, dock av mindre omfattning, dokumenterades i nära kustmiljö vid Skrea strand försommaren 2016 (RAÄ SKREA 245).

De äldsta och klarast påtagliga lämningarna efter bosättning vid Skrea strand bestod dock av tre rundovalva hyddlämningar tillsammans med eldstäder från tiden ca 4000 F.KR. (Raä Skrea 204:1). I hyddornas golvlager påträffades tusentals fynd av bearbetad flinta som utgör restprodukter från redskapstillverkning. Lokalen nyttjades för säsongsbosättning av en grupp med jakt och fångst som försörjning. Vid

denna tid skedde parallellt en omvälvande förändring av försörjningssättet då långvariga och permanenta bosättningar med jordbruk som bas etablerades. En kilometer österut på sydsluttning av en höjdrygg undersöktes försommaren 2016, en bosättning med lämningar av tre neolitiska långhus, vilka konkretiserar bondestenålderns (4000–1800 F.KR.) levnadssätt i bygden (RAÄ SKREA 238).

I ett större perspektiv bidrar ovan nämnda nyligen utgrävda boplatser, tillsammans med andra tidigare arkeologiskt undersökta neolitiska bosättningar i mellersta Halland, att belysa olika levnads- och försörjningssätt. Här speglas såväl ett övergångsskede från jakt-/fångst till jordbruk vid ca 4000 F.KR., som en parallellitet mellan dessa försörjningssätt i landskapet kring 3000 F.KR.

Bebyggelseutveckling vid kustbygdens ådalgångar i relation till det kuperade inlandet under brons- och järnålder

En traditionell kunskapsbild av bebyggelsen i Halland under brons- och järnålder är att denna i huvudsak varit lokaliserad vid de flacka till svagt kuperade kustområdena. Under åren 2014 till 2016 har flera större arkeologiska undersökningar genomförts i nämnda landskapsrum kring Halmstad och Falkenberg. Vid Kistinge söder om Halmstad återfanns 2015 en bosättning som brukats och återbrukats under långa tidsskeden. Inom det sammanlagt ca 40 000 m² stora bebyggelseområdet dokumenterades gårdslämningar med spår av 58 hus från mellersta bronsålder till äldsta medeltid, samt en mängd fynd (RAÄ ELDSBERGA 145 & 163). Intensiteten av nyttjandet av platsen varierar genom årtusendenas sekler. Under folkvandringstid 400–550 E.KR. ger bedömningar det arkeologiska källmaterialet en bild av en dramatisk minskning av bebyggelsen.

Sett i kontrast mot kustbebyggelse kan en undersökning genomförd våren 2015 av en bosättning belägen på en höjd öster om och drygt en mil uppströms med Nissan (RAÄ ENSLÖV 344). Inom en areal på 4800 m² vid Djäknebol i östra Åled, dokumenterades

ett flertal byggnadslämningar och hägnader. Spår efter ett mindre långhus visar att lokalen togs i anspråk under mellersta bronsålder vid ca 1200 F.KR. Under yngre delen av förromersk järnålder (300–500 F.KR.) respektive yngre romersk järnålder (200–400 E.KR.) fanns en gård med byggnadslämningar inom lokalen. Det mest intensivt nyttjade tidsskedet var dock under yngre vendeltid och vikingatid (660–1050 E.KR.), vilket påvisas av flera byggnadslämningar.

Resultaten från nämnda undersökningar kan relateras till tidigare kunskapsbilder av härledd ur flera arkeologiska undersökningar av bosättningar i Halmstadsområdet sedan slutet av 1980-talet. De olika lokalernas rumsliga utbredning, omfattning av gårdar och brukningstid varierar. Analys av all insamlad relevant arkeologisk information och dokumentation, skapar mycket goda förutsättningar för en fördjupad och ny kunskapsbild av lokal som regional bebyggelse- och samhällsutveckling, vilken även kan jämföras interregionalt.

I detta sammanhang kan vi blicka mot Falkenberg fyra mil norrut. Undersökningar av brons- och järnåldersbosättningar i har skapat förutsättningar för ny arkeologisk kunskap om nyttjandet av landskapsrummen norr och söder om Ätran. På en terrassformation av den västligaste delen av en höjdrygg vid Skrea strand med utsikt mot havet undersöktes försommaren 2016 bronsåldersgårdar med välbevarade lämningar av långhus (RAÄ SKREA 204:1). Glenn Johansson från Arkeologerna, Statens Historiska Museer, berättar mer om platsen i artikeln 8000 år av liv och död vid Skrea strand. Resultaten kan sammanfogas och bearbetas med erfarenheter från undersökningar 2012 och 2016 av bosättningar, ceremoni- och gravplatser på sydsluttning, samt en gravhög på ett krönläge av en höjdrygg med utsträckning från Skrea strand mot kyrkbyn och Skrea backe i nordväst (RAÄ SKREA 21, 210, 224 & 225).

På ett höjdläge vid Tröinge norr om Ätran och med utsikt över ådalgången undersöktes sommaren 2016 omfattande gårdslämningar med spår av mer än tio byggnader och ett stort antal anläggningar från

skedet yngre bronsålder och förromersk järnålder (ca 1000 F.KR. till år 0) (RAÄ VINBERG 124:1 & 151). Tre kilometer mot VSV på en höjdrygg vid Stafsinge undersöktes sensommaren och hösten 2016 en omfattande bosättning. Drygt tjugo byggnadslämningar påvisade en bebyggelsekontinuitet från senneolitikum över bronsålder till slutet av förromersk järnålder (ca 2000 F.KR TILL ÅR 0) (RAÄ STAFSINGE 133).

Nämnda undersökningar ger tillsammans med tidigare undersökningar på 1990-talet inför byggandet av motorväg E6 och Väst kustbanans dubbelspår, en gedigen grund för en syntes om bebyggelse och samhällsutveckling i nedre Ätradalen och den omgivande kustbygden under brons- och järnålder (1800 F.KR. – 1050 E.KR.) och äldsta medeltid. En väsentlig fråga är dock hur utvecklingen var i det kuperade inlandet. Undersökningar våren 2015 av fossila åkermarker inför byggande vindkraftpark Högabjär-Kärrsås gav möjligheter till ny kunskap. Resultaten visar att omfattande ansamlingar av röjningsrösen på höjder har tillkommit under kontinuerligt arbete under skedet 200 till 600 e.KR. med att skapa och förbättra odlingsmarker. Bland röjningsrösen dokumenterades även ceremoniella platser vid stora jordfasta stenblock och även gravmonument i form av stensättningar.

Resultaten från undersökningar genomförda 2012 och 2013 av fossila åkermarker inför byggandet av närbelägna vindkraftparker vid Hjuleberg och Alered, visar även dessa på en bebyggelseexpansion och

Bild 2 - Frampreparerad senneolitisk huslämning med s.k. nedsänkt golv och stolphålsrader (med röd markering) från väggar. Arkeologisk undersökning 2016 vid Stafsinge utanför Falkenberg.

åkerbruk under nämnda tidsskede. Framför allt visar undersökningarna på bebyggelseexpansion i inlandet som formade sammanhängande bygder med utsträckning över kust- och inlandsområden.

I rapporten Tankar är vinden – kunskap av är seglet från 2015 presenterar Linn Hermansson, Leif Häggström och Jenny Nord nyvunna kunskaper och erfarenheter av vindkraftsetableringar i Halland. Arbetet gjordes i samarbete mellan länsstyrelsen och Kulturmiljö Halland, och finansierades av Energi-myndigheten.

Nyvunna arkeologiska kunskaper om den regionala halländska utvecklingen, kan även relateras till en nyligen formulerad syntes i ett interregionalt långtidsperspektiv. Denna finns presenterad i en artikel i Fornvännen 2013 av Per Lagerås; *Agrara fluktuationer och befolkningsutveckling på sydsvenska höglandet tolkade utifrån röjningsrösen.*

1600-talets konflikter i Halland mellan danska och svenska riket

Stadsbefästningar och slagfält utgör olika former av konkretiseringar av konflikten mellan danska och svenska centralmakternas intressen i Halland. Byggandet av stadsmurar med portar runt stadskärnan och Halmstad slott i stadens södra del invid Nissan, markerar danska intressen i rikets östra delar. Vid arkeologisk undersökning i Hamngatan vintern och våren 2015 inför anläggandet av en djup sänkbrunn, dokumenterades del av stadsmuren mot Nissans flöde. Den välbevarade mursektionen gav en mycket god bild av dess konstruktion, samt en inblick i 1600-talets befästningsarkitektur och tänkta visualisering mot omvärlden.

En slagfältsarkeologisk undersökning hösten 2016 vid Fyllinge, gav kunskaper om händelser i samband med Slaget vid Fyllebro den 17 augusti 1676 (RAÄ SNÖSTORP 114). Resultaten härför kan relateras till

motsvarande från en slagfältsarkeologisk undersökning 2013 av ett delområde för Slaget vid Genevad de 31 augusti 1657 (RAÄ ELDSBERGA 162).

Nämnda arkeologiska undersökningar ger kunskaper om såväl permanenta byggnads- och befästningsverk, som människors handlingar i ett våldsamt händelseförlopp under ett par timmar av en dag.

Framtida undersökningar

Under kommande år aktualiseras genom infrastrukturprojekt behov av ytterligare arkeologiska undersökningar i länet. Till dessa hör Väg 940 på

Onsalahalvön som berör platser med järnåldersgårdar och intilliggande arealer med fossil åkermark. Här finns en mycket god potential för arkeologisk kunskapsuppbyggnad med en helhetsbild av bosättningar med jordbruk som ekonomisk bas i en ringa undersökt kustbygd.

Anläggandet av en ny järnvägsstation i Varberg berör direkt ett hamnläge för tidigmedeltida Getakärr/Gamla Varberg. Undersökningen har potential att bidra med ny kunskap om förutsättningarna för det äldsta urbaniseringsförloppet i Halland.

Bild 3 - Frampreparerad del av stadsmur från tidigt 1600-tal. Undersökning 2015 i Hamngatan, Halmstad.

Statistiska uppgifter uppdragsarkeologi m.m. Halland 2014-2016

Det totala antalet beslutade ärenden relaterade till 2 KAP 11-13 §§ KML uppgick till 66 st år 2014, 78 st år 2015 och 76 st år 2016. I intilliggande tabeller och diagram presenteras översikt av antal ärenden och dess geografiska anknytning i länet. Därtill ges även en kostnadsöversikt.

Upphandlingsförfaranden

Flera av de undersökningar som nämnts har haft en kostnadsnivå som överstigit den gräns på 20 prisbasbelopp, där upphandlingsförfarande krävs enligt Kulturrådets författningssamling, 19-20 §§ KRFS 2015:1 och Riksantikvarieämbetets Vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen. Åren 2014 till 2016 genomfördes åtta upphandlingar. Två av dessa upphandlingar genomförda under 2016 omfattade flera lokaler. Ett projekt rörande vattenledning mellan Veinge och Laholm berörde tre fornlämningslokaler, vilka undersöktes sensommaren och tidig höst 2016. Upphandlingsförfarandet för Väg 940 på Onsalahalvön berörde å sin sida

Genomförda upphandlingar av uppdragsarkeologiska undersökningar. Den år 2014 genomförda insatsen längs Väg 940 Rösan-Forsbäck utgjordes av arkeologisk förundersökning av flera lokaler.

År 2014							
Beslut	Kungälv	Varberg	Falkenberg	Halmstad	Hyllie	Laholm	Summa
Antikvarisk kontroll		1	1	1			3
Arkeologisk utredning Steg 1		2				1	3
Arkeologisk utredning Steg 2		4	1	4			12
Marinarkeologisk utredning		1					1
Förundersökning	3	9	1	8		5	26
Förundersökning/Schaktkontroll	1	1		3			5
Arkeologisk undersökning			1			2	3
Efterundersökning		1	1				2
Forskningsgrävning	1						1
Tillstånd till ingrepp i fornl.	2	3	1	3	1		10
Meddelanden/Yttranden							107
Metalldetektortillstånd							150
Skogsbruksärenden							112
Summa	7	22	6	19	1	11	435

Fördelning av beslut enligt kap 11-13, 20 §§ KML i Hallands län 2014

År 2015							
Beslut	Kungälv	Varberg	Falkenberg	Halmstad	Hyllie	Laholm	Summa
Antikvarisk kontroll				3			3
Arkeologisk utredning Steg 1	1						1
Arkeologisk utredning Steg 2	4	5		1		1	11
Marinarkeologisk utredning							
Förundersökning	5	5	4	8		1	23
Förundersökning/Schaktkontroll		3	3	5			11
Arkeologisk undersökning	2	3	3	4			12
Efterundersökning							
Forskningsgrävning	1	1					2
Tillstånd till ingrepp i fornl.	7	3	2	3			15
Meddelanden/Yttranden							129
Metalldetektortillstånd							162
Skogsbruksärenden							86
Summa	20	20	12	24		2	455

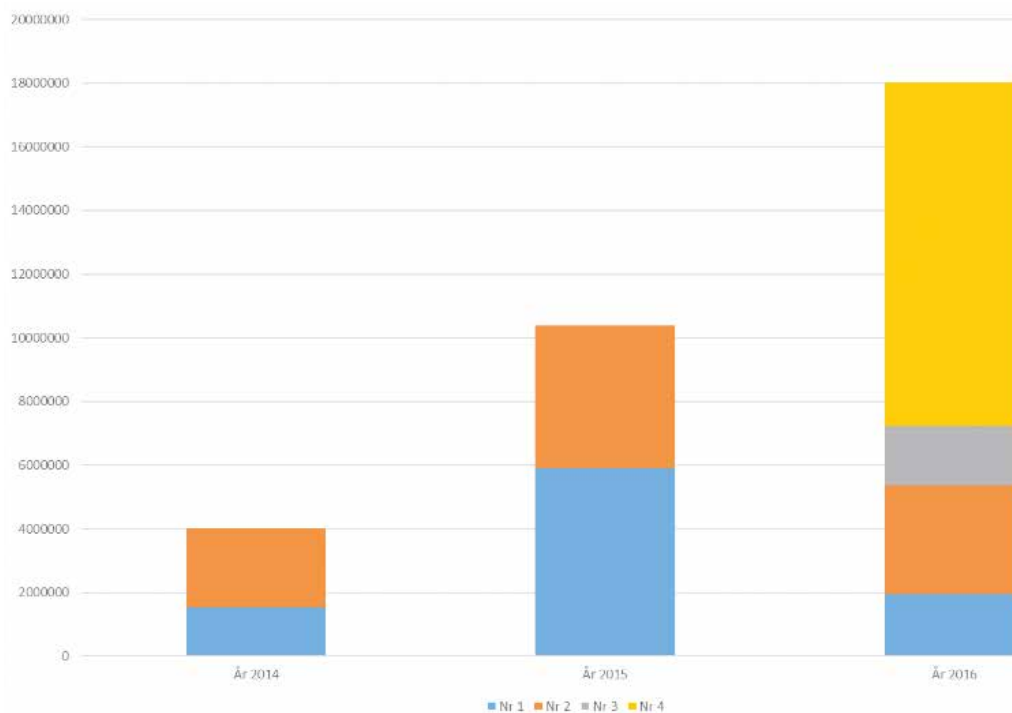
Fördelning av beslut enligt kap 11-13, 20 §§ KML i Hallands län 2015

År 2016							
Beslut	Kungälv	Varberg	Falkenberg	Halmstad	Hyllie	Laholm	Summa
Antikvarisk kontroll						1	1
Arkeologisk utredning Steg 1		2		1			3
Arkeologisk utredning Steg 2	8	2	2	2	2	2	18
Marinarkeologisk utredning			2				2
Förundersökning	6	6	2	4		4	22
Undersökning/Schaktkontroll	3	3		4		1	11
Arkeologisk undersökning	4	3	3	2		1	13
Efterundersökning						1	1
Forskningsgrävning					1		1
Tillstånd till ingrepp i fornl.	2	1		1			4
Meddelanden/Yttranden							123
Metalldetektortillstånd							108
Skogsbruksärenden							63
Summa	23	17	9	14	3	10	370

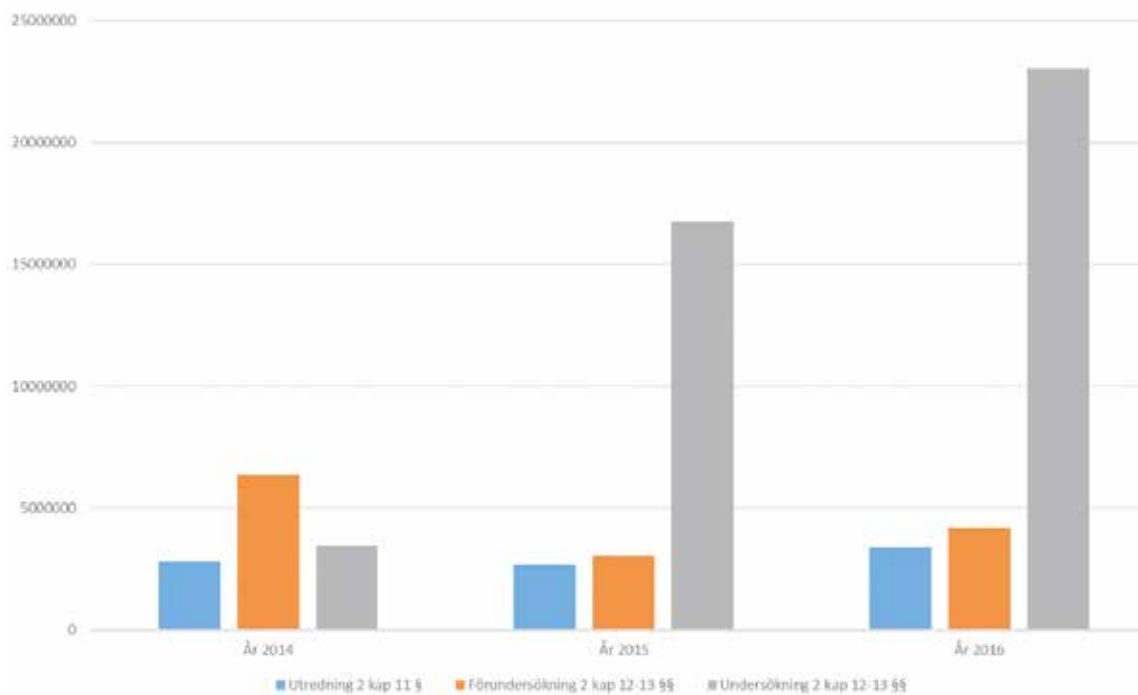
Fördelning av beslut enligt kap 11-13, 20 §§ KML i Hallands län 2016

Upphandling	Projekt	Socken	Räa nr	SEK
År 2014 (Nr 1)	Väg 940 Rösan-Forsbäck	Onsala	Flerst lokaler	1532300
År 2014 (Nr 2)	Skrea strand	Skrea	204 & 245	2493700
År 2015 (Nr 1)	Kistinge	Eldsberga	145 & 163	5902200
År 2015 (Nr 2)	Stafsinge	Stafsinge	132, 133 & 148	4493800
År 2016 (Nr 1)	Snöstorps IP	Snöstorp	116	1952700
År 2016 (Nr 2)	Tröinge	Vinberg	124 & 151	3416600
År 2016 (Nr 3)	Veinge VA-edning	Veinge & Tjärby	346, 347-349 & 69	1850200
År 2016 (Nr 4)	V 940 SU Rösan-Forsbäck	Onsala	10 lokaler	10790400
Summa				32431900

Fördelning av beslut enligt 2 kap 11-13, 20 §§ KML i Hallands län 2016

Kostnader vunna anbud vid upphandlingsförfaranden Hallands län 2014-2016

Beräknade kostnader angivna i beslut uppdragsarkeologi enligt 2 kap 11-13 §§ KML, Hallands län 2014-2016

tio olika fornlämningslokaler, varav ett par högst komplext sammansatta. Undersökningar av dessa planeras till 2018.

Genomförda upphandlingsförfaranden medförde ett omfattande arbete för såväl de arkeologiska utförare som lade anbud, som länsstyrelsens utvärderingsarbete enligt ovan nämnda författningssamling och vägledning. I nedanstående tabell och diagram presenteras en sammanställning av de åtta genomförda upphandlingarna enligt gällande föreskrifter från kulturrådets författningssamling.

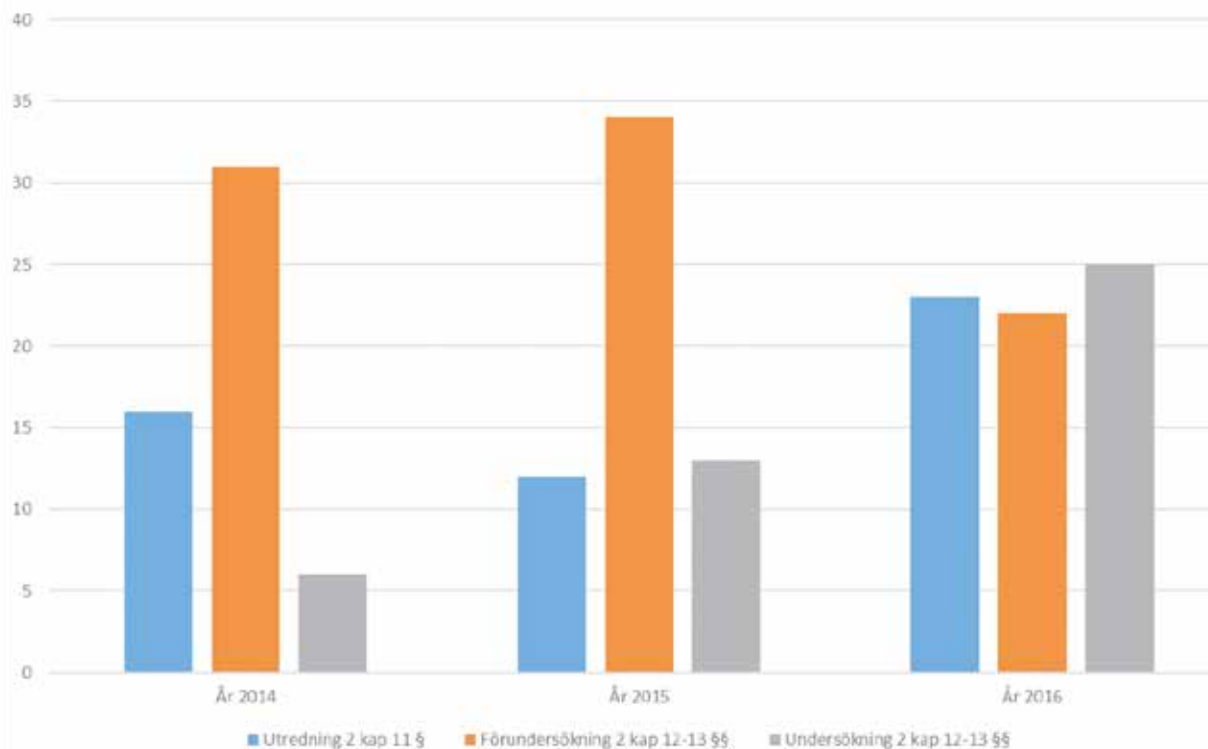
Sammanfattning Uppdragsarkeologiska kostnader Hallands län 2014-2016

Beräknade kostnader angivna i beslut uppdragsarkeologi enligt 2 kap 11-13 §§ KML i Hallands län åren 2014-2016 uppgick sammantaget till 65 708 857 kronor.

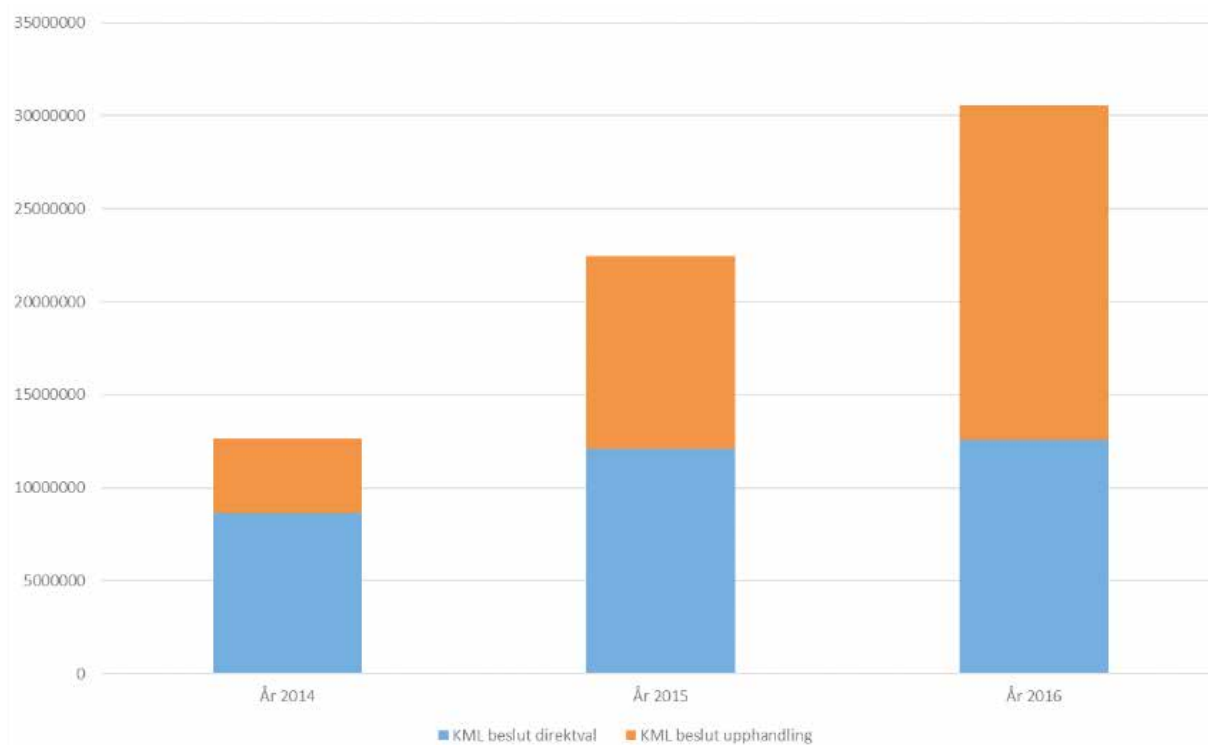
Av denna summa kan 32 431 900 kronor motsvarande 50%, knytas till genomförda upphandlingsförfaranden. Dessa belopp kan naturligtvis presenteras årsvis.

År 2014 var totalsumman 12 636 680 kronor. Av denna kan 4 026 000 kronor motsvarande 32% härledas till två upphandlingsförfaranden. År 2015 uppgick totalsumman till 22 478 744 kronor, där 10 396 000 kronor motsvarande 46% kan knytas till två upphandlingar. Slutligen år 2016 var totalkostnaden 30 593 433 kronor. Här kan 18 009 900 kronor motsvarande 59% härledas till fyra upphandlingsförfaranden.

Nedanstående diagram påvisar att kostnadsnivån för de ärenden där länsstyrelsen tagit beslut genom direktval i uppdragsarkeologiska sammanhang förhåller sig relativt jämn åren 2014 till 2016. Dessa ärenden har haft en kostnadsnivå som ligger under nivån 20 prisbasbelopp. De större tillkommande kostnaderna

Antal beslut uppdragsarkeologi enligt 2 kap 11-33 §§ KML, Hallands län 2014 – 2016

Sammanställningar arkeologiska kostnader fördelat på KML-beslut direktval och upphandlingsförfarande

kan däremot knytas till de åtta uppdragsarkeologiska ärenden, där länsstyrelsen tagit beslut efter genomförande av upphandlingsförfaranden enligt gällande föreskrifter.

Detta är även en direkt avspegling av att omfattande välbevarade fornlämningar med rikt innehåll,

hög komplexitet och med mycket stor arkeologisk kunskapspotential, berörs av samhällets behov av markarealer för bostäder, företagsområden, infrastruktur, samt andra byggnationer och installationer. Hallands län har under en längre tid varit expansivt, och kommer fortsätta vara expansivt.

Byggnadsminnen i Hallands län

*Halland har för närvarande 50 byggnadsminnen varav fyra statliga (markeras med *). Riksantikvarieämbetet ansvarar enligt kulturmiljölagen för de statliga byggnadsminnena. Inom parentes anges sockentillhörighet och året för byggnadsminnesförklaringen.*

Laholms kommun

4. Wallens slott (Växtorp 1978)
8. Bollaltebygget (Knäred 1980)
16. Skottorps slott (Skummeslöv 1986)
29. Backstugan i Fladalt (Växtorp 1994)
43. Västralt 2:10 (Knäred 2007)
45. Vippentorpet (Ysby 2009)
46. Hausknechtska huset (Laholm 2009)
48. Doktorn 5, Bögh-Andersens villa (Laholm 2011)
49. Edenberga Brandstation (Ränneslöv 2015)

Halmstads kommun

2. Broktorpsgården (Halmstad 1977)
3. Kirsten Muncks hus (Halmstad 1977)
7. Sjärdals kvarn (Harplinge 1980)
12. Wapnö slott (Vapnö 1983)
20. Halmstads slott (Halmstad 1935)*
25. Tylöns fyrplats (Söndrum 1935)*
26. Gråmunken 1, fd Televerket i Halmstad (Halmstad 1993)
27. Biografen Röda Kvarn (Halmstad 1994)
36. Mostorp (Getinge 2003)
42. Norreport (Halmstad 2007)
40. Bruno Mathssons sommarhus (Söndrum 2007)

Hylte kommun

15. Rydöbruks missionshus (Törup 1986)
37. Brunnsbacka sågkvarn (Södra Unnaryd 2003)
41. Slätteryds byskola (Södra Unnaryd 2007)

Falkenbergs kommun

10. Olofsbo hembygdsgård (Stafsinge 1982)
13. Tullbron (Falkenberg 1984)
14. Borgen Hällerup (Ljungby 1986)
39. Falkenbergs stadshus (Falkenberg 2006)

Varbergs kommun

1. Åkrabergs ladugård (Värö 1963)
6. Societetshuset i Varberg (Varberg 1980)
18. Långanskogen (Sibbarp 1991)
21. Varbergs fästning (Varberg 1935)*
22. Åsklosters kungsgård (Ås 1935)
23. Lindhovs kungsgård (Lindberg 1935)
28. Sunvära kvarn (Värö 1994)
30. Grunnarp 3:12 (Valinge 1994)
33. Båtsmanstorpet nr 152 Hallmans (Valinge 1995)
34. Grimetons radiostation med radioby (Grimeton 1996)
44. Hågareds gård (Tvååker 2009)
47. Varbergs teater (Varberg 2011)
50. Åkrabergs gård (Värö 2016)

Kungsbacka kommun

5. Wea kaptensgård (Släp 1979)
9. Äskhults by (Förlanda 1980)
11. Mårtagården (Onsala 1982)
17. Stolpboden på Särö (Släp 1987)
19. Tjölöholms slott (Fjärås 1991)
24. Nidingens fyrplats (Onsala 1935)*
31. Knapegården (Onsala 1995)
32. Riksdagsmannagården i Axtorp (Förlanda 1995)
35. Vallda metodistkapell (Vallda 2000)
38. Särö kyrka (Släp 2005)

Karta: Willy Lindarim/Tecknargården

Årsredogörelse 2016

Administrativa uppgifter

Personal

Länsantikvarie Hans Bergfast
Fornvärdstekniker Lena Berglund
Antikvarie Niklas Greve
Antikvarie Jessica Jönsson
Antikvarie Jenny Nord
Antikvarie Bo Strömberg
Antikvarie Emma Östlund

Publikationer

Ur länsstyrelsens meddelandeserie 2016:

2016:05 Kulturmiljöfunktionens årsredogörelse 2015
2016:06 Åkrabergs gård - byggnadsminnesutredning
2016:08 Äskhults gårdsmiljö vårdprogram 2014
2016:09 Skvaltkvarnarna i Ulvatorpsbäcken - byggnadsminnesutredning
2016:13 Doktorn 5 Vårdprogram för trädgården vid Svend och Hanne Bøgh-Andersens villa i Laholm
2016:14 Hällristningar i Asige och Årstads socknar
2016:15 Hällristningar i Eftra och Slöinge socknar
2016:16 Rapport över dokumentation av hällristningar på Raä 17 i Asige socken, Halland
2016:18 Kulturarv för framtida generationer
2016:22 Fornvärd i Halland

Kulturmiljö

VOLYMER OCH KOSTNADER Avser verksamhet 43*	2016	2015	2014
Årsarbetskrafter män	2,9	2,2	2,7
Årsarbetskrafter kvinnor	2,3	2,7	2,9
Andel av totala årsarbetskrafter (%)	3,23	3,12	3,55
Verksamhetskostnader inkl. OH (tkr) totalt	7 255	7 008	7 082
Andel av totala verksamhetskostnader (%)	4,26	4,11	4,35
Antal ärenden, inkomna och upprättade	678	697	746
Antal beslutade ärenden	696	790	747
Antal ej beslutade ärenden äldre än två år	0	0	0
Bidragsutbetalningar där Länsstyrelsen gör utbetalningen (tkr)	820	1 202	775

Andel av total verksamhetskostnad inkl. OH exkl. resurssamverkan. Uppgiften hämtas från tabell B.

Kommentarer till tabellen

Bidragsutbetalningarna avser VaKul utbetalningar till Örebro, Värmland, Jönköping och Västra Götalands län.

Tabell 5.1

Länsfakta kulturmiljö	2014-12-31	2013-12-31	2012-12-31
Antal registrerade fornlämningar (exkl. marina)	18140	18070	18004
Antal byggnadsminnen enligt 3 kap. kulturminneslagen	48	48	48
Antal kyrkobyggnader enl 4 kap. kulturminneslagen	113	113	113
Riksintresseområden för kulturmiljövården, antal	40	40	40
Riksintresseområden för kulturmiljövården, yta(ha)	37149	37149	37149
Kulturresevat, antal	3	3	3
Kulturresevat, yta (ha)	178	178	178
Andel av länets kommuner som har kulturmiljöprogram (%)	100,0	100,0	100,0

Källa:

Fornlämningar – Fornminnesinformationssystemet (FMIS) (www.fmis.raa.se)

Byggnadsminnen – Länsstyrelsens förteckning över länets byggnadsminnen

Kyrkobyggnader – Länsstyrelsens förteckning över länets kyrkobyggnader

Riksintresseområden – Länsstyrelsens GIS-skikt, Riksintressen kulturmiljövård

Kulturresevat – Länsstyrelsens GIS-skikt, Kulturresevat

Andel kommuner med kulturmiljöprogram – Miljömålsportalen, indikator "Planering kulturmiljö":

Arvet till framtiden

Den 26-27 april 2016 besökte riksantikvarie Lars Amréus och kommunikationschef Helena Håkansson Halland.

Under två intensiva dagar gavs möjligheter till strategiska samtal kring våra viktigaste framtidsutmaningar samt möten med representanter för regionen och flera andra viktiga samarbetspartners, inte minst civilsamhället, som gör så viktiga insatser för att bevara och utveckla kulturarvet.

Besök gjordes på Karsefors kraftstation, Bollaltebyggets kulturresevat, Världsarvet Grimeton, Hallands Kulturhistoriska museum i Varberg och kulturresevatet Äskhult.

Besöket avslutades med att riksantikvarien och landshövdingen planterade var sin bondböna.

Bondböna

Foto: Wendela Sanne Öhrnell, Kungsbacka kommun.
Se hela växtporträttet på omslagets insida.

Riksantikvarie Lars Amreus besökte Äskhult i samband med en länsresa 26-27 april 2016. Tillsammans med landshövding Lena Sommestad mötte riksantikvarien bland annat representanter för alla de som gör stora ideella insatser för att bevara och utveckla kulturarvet.

Foto Wendela Sanne Öhrnell, Kungsbacka kommun

Fornminnen och uppdragsarkeologi

Antalet ärenden är fortsatt högt. Under året gick fyra ärenden till upphandling, varav tre genomförts. Samarbetet med aktörerna inom uppdragsarkeologin är gott. Antalet metallsökarärenden och skogsärenden ligger på en fortsatt hög nivå.

Byggnadsminnen

Länsstyrelsen har enligt tillsynsplanen gjort tillsyn på elva byggnadsminnen. Tillsynen föranledde inte några ingripanden enligt kulturmiljölagen. Vid tillsynen uppmärksammades vård- och underhållsbehov som ägarna kan söka kulturmiljöbidrag för att åtgärda.

Länsstyrelsen har handlagt ett flertal ärenden om ändringar av byggnadsminnen. I tillämpningen av

lagstiftningen försöker Länsstyrelsen att utöver ett beaktande av de kulturhistoriska värdena även beakta de behov av användning och utveckling som är en förutsättning för ett långsiktigt bevarande.

Under året fattade Länsstyrelsen beslut om byggnadsminnesförklaring av *Åkrabergs gård, Värö socken, Varbergs kommun*. Den länsövergripande bebyggelseinventering som Länsstyrelsen låtit genomföra visade att ca 500 byggnader i länet bedöms ha ett så högt kulturhistoriskt värde att de är av nationellt intresse och därmed bör kunna komma ifråga för utredning om byggnadsminnesförklaring. Länsstyrelsen saknar resurser för ett proaktivt arbete med säkerställande och skydd enligt KML. Det saknas nationella uppdrag och mål för arbetet med att skydda och säkerställa särskilt värdefulla kulturmiljöer genom byggnadsminnesförklaring.

Åkrabergs gård. Foto: Niklas Greve

Kyrkliga kulturminnen

Länsstyrelsen har enligt tillsynsplanen gjort tillsyn på tio kyrkliga kulturminnen. Tillsynen föranledde inte några ingripanden enligt kulturmiljölagen. Vid tillsynen uppmärksammades vissa mindre vård- och underhållsbehov.

Länsstyrelsen medverkar i den regionala samverkansgruppen för de kyrkliga kulturminnena i Göteborgs och Växjö stift. Medverkan har stor betydelse för att skapa samsyn kring hur detta viktiga kulturarv ska kunna bevaras, utvecklas och förnyas.

Länsstyrelsen deltar även i ett handläggarnätverk med Länsstyrelsen i Västra Götaland, där bl a handläggningsrutiner och tillsynsfrågor kring de kyrkliga kulturminnena diskuteras.

Inflödet av ärenden under 2016 har varit något högre än under det föregående året.

Förnyelse och utveckling

Det strategiska kulturarvsprogrammet "Kulturarv för framtiden 2017-2020" färdigställdes under året. Programmet är framtaget i samverkan med Region Halland, Högskolan i Halmstad, läns museiorganisationen, hembygdsrörelsen, Hallands arkivförbund och Sveriges Militärhistoriska Arv. Kulturarvsprogrammet utgör ett av underlagen till Hallands Kulturplan 2017-2020.

Länsstyrelsen har, som ett led i regionens arbete med Hallands Kulturplan 2017-2020, varit inbjuden till en dialog med regionen om fortsatt utveckling av samverkan inom kulturarvsområdet. I sitt yttrande över kulturplanen kunde Länsstyrelsen bl a lyfta fram behovet av fördjupad samverkan kring Världsarvet Grimeton.

Länsstyrelsen har utvecklat samverkan kring vattenfrågorna genom att inrätta en tvärsektorieell vattenverksamhetsgrupp. Vattenverksamhetsgruppen har bl a arbetat med processkartläggningar av

Ljungby kyrka. Foto: Emma Östlund

de ärendegrupper som hanterar vattenfrågor. Syftet har varit att öka kunskapen om berörda lagstiftningar samt att förbättra förståelsen för de olika sakområdenas uppdrag och utgångspunkter för arbetet med vattenfrågorna. Därutöver tar Vattenverksamhetsgruppen upp aktuella ärenden och frågeställningar.

Den av länsstyrelserna gemensamt framtagna checklisten för inkluderande ärendehandläggning i kulturmiljöarbetet används som stöd i ärendehandläggningen.

Inom det gemensamma samverkansarbetet mellan länsstyrelsernas kulturmiljöverksamheter och Riksantikvarieämbetet har särskilt fokus under året ägnats att slutföra regleringsbrevsuppdraget kring "Vision Kulturmiljö 2030". Kulturmiljöforum har även lyft frågan om avgiftsbeläggning av metallsökarärenden.

Samverkan mellan länsstyrelserna sker även inom det av länsråden auktoriserade nätverket Kulturmiljöforum. Nätverket fungerar som plattform för sakområdesdiskussioner och som stöd till länsrådsgruppen i frågor som rör kulturmiljö.

De nationella kulturmiljömålen är en utgångspunkt för Länsstyrelsen ärendehandläggning. Kulturmiljöarbetet har som målsättning att en mångfald av kulturmiljöer i Halland ska bevaras, användas

och utvecklas. Genom bidragen till vård- och informationsinsatser, liksom genom samverkan med civilsamhällets många aktörer, ökar Länsstyrelsens arbete människors möjlighet att bli delaktiga i kulturmiljöarbetet och att förstå och ta ansvar för kulturmiljön. Ett antal av länets kulturhistoriskt mest betydelsefulla besöksmål får del av kulturmiljöbidraget för vård-, informations- och utvecklingsinsatser. Besöksmålen kan med stöd av kulturmiljöbidraget utvecklas till gemensamma källor till kunskap, bildning och upplevelser.

Väl bevarade, utvecklade och använda kulturmiljöer är en förutsättning för god livsmiljö och ett socialt hållbart och inkluderande samhälle. I arbetet med länets kulturresevat medverkar Länsstyrelsen till att det halländska landskapet förvaltas, vårdas och utvecklas. Kulturmiljöfunktionens arbete med fysisk planering medverkar till att kulturmiljöer uppmärksammas i planeringssammanhang.

I uppföljningen av miljömålet God Bebyggd miljö konstaterar Länsstyrelsen däremot att kul-

Foto: Hans Bergfast

turmiljöerna i otillräcklig utsträckning tas till vara i samhällsutvecklingen. Kulturmiljöer som kunde vara tillgångar för en god livsmiljö väljs bort för andra perspektiv i samhällsutvecklingen.

Kulturresevat och kulturlandskap

Kulturmiljövårdens insatser för kulturlandskapet är koncentrerade till fyra områden i Hallands län, dels till de tre kulturresevaten: Äskhult, Märtagården och Bollaltebygget och dels till naturresevatet Gårdshult där ett s.k. museijordbruk med odling av gamla arter bedrivs.

Insatserna i kulturresevaten utförs i samverkan med fastighetsägarna (Västkoststiftelsen för Äskhults by, Knäreds Forskarring och hembygdsförening för Bollaltebygget och Knut och Tora Larssons stiftelse

En av kålgårdarna på Äskhult restaurerad av skötselrådet under 2016.

Foto Wendela Sanne Öhrnell, Kungsbacka kommun

Mårtagården). Kungsbacka kommun med kulturförvaltningen och turistbyrån är en aktiv samarbetspart i Äskhults by och Mårtagården. Ett flertal privata entreprenörer är verksamma kring byggnads- och landskapsvården. Därtill kommer ett väl fungerande tvärsektorielt samarbete med Länsstyrelsens landsbygds- och naturvårdsenheter.

Äskhults by

I kulturresevatet Äskhults by innebär det sedan lång tid tillbaka pågående samarbetsprojektet med naturvården att ett äldre kulturlandskap restaureras. Arbetet med att återskapa kultur- och odlingslandskapet har stor kulturhistorisk, vetenskaplig och pedagogisk betydelse. Den oskiftade byn, med fyra gårdar samlade på bytomten och de 135 hektar stora markerna blir för varje år en alltmer unik helhetsmiljö som visar hur det var att leva i dessa trakter för ungefär 200 år sedan.

Under 2016 har arbetet huvudsakligen koncentrerats till den löpande hävden av inägomarkerna för att behålla dessa marker i gott skick. Vårbränning har även gjorts av flera ängspartier som idag betas eller

inte har någon annan hävd. På åkrarna i Äskhult odlades 2016 gamla lantsorter av midsommarråg och våråg samt moderna sorter av vårådd havre och korn. Två ytor på utmarkens ljunghed har bränts. Utmarken betas av kor och får.

En speciell satsning på gårdsmiljön har inletts under året för att lyfta såväl helhetsperspektivet samt det kvinnliga perspektivet ytterligare ett snäpp. Bland annat har koncept för några av mullbänkarna tagits fram. Dessutom har en ansökan om projektstöd genom landsbygdsmedel för restaurering av gårdsmiljön som helhet tagits fram, besked kommer i januari 2017.

Tillgängligheten för funktionsnedsatta har ökat genom förbättringar av handikapptoaletten och att extra rampdelar har införskaffats till husen. Ett nytt skyltunderlag som pedagogiskt beskriver markerna och deras restaurering har tagits fram. Skylten ska tryckas och sättas upp i samband med att Äskhult firar 20 år som kulturresevat 2017.

På Äskhult bedrivs en omfattande publik verksamhet genom Kungsbacka kommun. I den publika verksamheten tillgodoses bl a barn och ungas rätt till kultur.

Stenmursrestaurering i Bollaltebygget. Foto: Jenny Nord

Bollaltebygget

På Bollaltebygget har ljungheden och lövhagmarkerna betats med nötkreatur medan ängsmarkerna närmast gården har slagits på traditionellt sätt. Rövningar av lövuppslag har även gjorts på heden. På grund av vädrets nycker blev det ingen ljunghedbränning på heden under 2016, men rövningar av lövuppslag har genomförts. Även en del av kärret i den betade lövhagmarken öster om gården har röjts för att där kunna återuppta slätter under 2017.

Under året har stenmurarna restaurerats kring gårdsmiljön och i fågatan.

Bollaltebygget är öppet och tillgängligt sommartid genom att Knäreds Forskarring och Hembygdsförening bedriver en bred publik verksamhet i kulturresevatet.

Mårtagården

På kulturresevatet Mårtagården på Onsalahalvön har den löpande markvården på de nyrestaurerade ängsmarkerna gett gott resultat för helhetsbilden. En ny stig till Stigs källa har etablerats som gör platsen mer tillgänglig för besökare. Även skylten har flyttats till ett bättre ställe. De sjuka almarna kring Mårtagården har tagits ner och istället har en nyplantering gjorts med nya träd av skilda sorter. Området används flitigt för närboendes rekreation. Genom skolverksamheten tillgodoses barn och ungas rätt till kultur.

Föreningen Mårtagårdens Vänner bedriver en omfattande publik program- och visningsverksamhet i kulturresevatet under sommaren.

Gräsbränning som ett kulturhantverk, bild från en workshop genomförd av Hantverkslaboratoriet i Veingetrakten.

Foto: Hjalmar Croneborg

Övriga kulturlandskap

Museijordbruket i Gårdshult är liksom Äskhult ett samarbetsprojekt mellan naturvård och kulturmiljövård med Väst kuststiftelsen som huvudman. Under året har fyra mindre åkrar odlats med äldre lantsorter av säd och spånadslin och åkrarna har blommat vackert med klätt, åkerskallra, kalvnos, lindådra, åkersyska och andra hotade åkerogräs. Även slätter och bränning av de fem hektar stora ängarna har skett på sedvanligt sätt. Slätterängarna i Gårdshult tillhör de mest värdefulla i länet sett till förekomsten av rödlistade arter och nya intressanta arter hittas i stort sett årligen.

På våren 2016 genomförde Hantverkslaboratoriet med kulturmiljöbidrag en workshop i gräsbränning. I Halland finns en stor erfarenhet och kunskap om bränning av ängar och ljunghedar som på detta vis kunde dokumenteras och spridas.

Fornvård

Fornvården i Hallands län utförs med utgångspunkt i ett fornvårdsprogram där ett antal fornlämningar är utvalda som speglar länets forntida historia, medeltid och nyare tid. Samtliga objekt är försedda med informationsskyltar, vilka successivt förnyas och förbättras. Under 2016 har Länsstyrelsen varit delaktig i ca 50

vårdade objekt. Det praktiska arbetet har utförts av enskilda entreprenörer, ideella föreningar, enskilda markägare, hembygdsföreningar och andra organisationer. Utöver den fornvård som bedrivs inom ramen för Länsstyrelsens fornvårdsprogram vårdas även fornlämningar på kommunala eller privata initiativ.

Vårdinsatserna på fornlämningar består oftast av slätter och röjning av vegetation, men kan även gälla skyltning, arbeten för bättre fysisk tillgänglighet och restaureringar.

Under året har en extrasatsning gjorts på det omfattande Korsgatagravfältet i Varbergs kommun. En stor mängd buskar, sly och träd togs ner för att ytterligare öppna upp området för besökare. Arbetet gjordes i samverkan med naturvärden för att samtidigt gynna naturvärden på platsen.

Kring det stora mytomspunna flyttblocket Knystahall i Rydöbruk har en välbehövlig röjning genomförts under året. Trätrappan till hållkistan i Öinge har också reparerats.

Ytterligare några gravhögar på Eldsbergaåsen, i Halmstad kommun, har röjts fram och införts i fornvårdsprogrammet. På så vis har en bättre landskaplig helhetsupplevelse skapats i området som är mycket rikt på gravhögar.

Inom Påarps gravfält i Halmstads kommun har källan som ingår i fornvårdsområdet röjts fram. En träkonstruktion har byggts på platsen för att underlätta för besökare till källan.

Arkeologidagen

Arkeologidagen genomfördes i samverkan med Kulturmiljö Halland och studieförbundet Medborgarskolan i Falkenberg, som driver ett boende för ensamkommande flyktingbarn. Platsen för Arkeologidagen var en utgrävning i Stafsinge. Här kunde besökarna prova på att gräva, och gå på både schaktvandring och landskapsvandring med arkeologer. För arabiskspråkiga gavs möjlighet till en tolkad visning genom en medverkande syrisk arkeolog. Arrangemanget blev mycket välbesökt med ca 100 besökare trots dåligt väder.

Rolfstorps kyrkbro

Rolfstorps kyrkbro har restaurerats i samverkan med Rolfstorps hembygdsförening, Trafikverket och Varbergs kommun. Restaureringen är en förutsättning för att vägsträckningen med medeltida ursprung och bron ska bevaras in i framtiden och kunna fortsätta användas genom den gång- och cykelväg som hembygdsföreningen själva initierat i området. Bron och vägsträckningen upphörde att användas 1955 då den nya väg 153 anlades och har sedan dess legat för fåfot.

Milstensprojektet

I samarbete med Trafikverket restaureras årligen ett antal milstenar i länet. Laholm, Halmstad och Hylte kommuner är klara. I år har arbetet fortsatt i Falkenberg och 6 milstenar har färdigställts. Stenfundamenten har återställts och borstats fria från mossor. Järntavlor har rengjorts och i de fall där tavlor saknats har kopior satts på plats.

Skyltar

Enstaka skyltar har bytts ut (gravröse i Strävalla, och den nya skylten vid Vibes hög som hade utsatts för skadegörelse). Tre kopior till skyltning av Ätrafors kraftverk har också bekostats av bidragsmedlen.

Ett nytt skyltunderlag har tagits fram till Äskhult som berättar om de restaureringar som genomförts där. En genomgång av status och ansvarsfördelning för skyltar i Varbergs kommun har gjorts med kommunen.

Barnens Kulturmiljö i Rydöbruk

Barnens Kulturmiljö i Rydöbruk är ett skolprojekt som drivs av Bruksmuseet och Rydö historiska förening där den lokala förhistorian och historien är i centrum. Länsstyrelsen har under året bidragit till projektet genom att lämna bidrag till utställningsmaterial. Utställningen utarbetas av barnen och utgår från bland annat den forskningsundersökning som barnen har varit delaktiga i på en stenåldersboplats i området. Projektet är ett nyskapande sätt att öka barns delaktighet och engagemang för den lokala historien.

Arkeologiska insatser

Under 2016 upptäcktes ett fornminnesbrott på gravfältet Örelid, där ett stort hål grävts invid en av de resta stenarna. Detta har återställts.

Under året har två skeppsvrak dykt upp som har besiktigats och dokumenterats. Ett skeppsvrak dök upp på nyårsdagarna 2016 vid Genevadsåns mynning och röntte stort massmedialt intresse. Detta kunde dateras till 1700-talets senare hälft. Senare under året upptäcktes ännu ett skeppsvrak vid Morups tånge inom ett naturreservat. Detta välbevarade vrak kunde dateras till tidig medeltid.

Kunskapsunderlag

Ett flertal kunskapsunderlag har tagits för länets byggnadsminnen, bland annat åtgärdsplaner för kommande byggnadsvårdsinsatser och planer för utveckling av trädgårdar och grönmiljöer. Länsstyrelsen har även samverkat med länsmuseum och bekostat fotomaterial för en utställning om länets kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader.

En strategisk fornvårdsplan har utarbetats vilken anger inriktningen för det utvecklande fornvårdsarbetet 2017-2019. Planen är utgiven i Länsstyrelsens meddelandeserie.

I Asige, Eftra, Årstad och Slöinge socknar har Länsstyrelsen anlitat Sven-Gunnar Broström och Kenneth Ihrestam (Botark) för att inventera och dokumentera hållristningar. Ett stort antal nyfynd har påträffats inklusive länets första dokumenterade ristningar av fotsulor. Även dessa inventeringar har publicerats i Länsstyrelsens meddelandeserie.

Information och tillgänglighet

På Hagbards galge i Falkenbergs kommun har arbete inletts för att förbättra parkeringsmöjligheter

för besökare i samband med att platsen ska bli en nod i fornvårdsprogrammet.

Tillgängligheten på kulturresevatnen har förbättrats genom en ny stigdragning till Stigs källa på Mårtagården och förbättringar av befintliga strukturer på Äskhult (handikaptolett och ramper).

Fornvårdstekniker Lena Berglund har deltagit i Munkagårdsskolans skogsutbildning för yrkesverksamma och informerat om kulturmiljöhänsyn.

Hembygdsföreningen i Asige har under året tagit fram en pilotföreställning av sägnen om Hagbard och Signe, skriven av Peter Adler, författare bosatt i Asige. Föreställningen sker på forn lämningen Hagbards galge som ingår i Länsstyrelsens fornvårdsprogram. Länsstyrelsen har i samband med planeringen av pilotföreställningen varit delaktig i dess utformning med tanke på fornlämningsmiljön.

I samarbete med hembygdsrörelsen har byggnadsvårdskurser för allmänheten anordnats på flera platser i länet och tillsammans med Vuxenskolan och lokala hembygdsföreningar har kurser i traditionellt hantverk och föreläsningar om lokalhistoria anordnats för asylsökande.

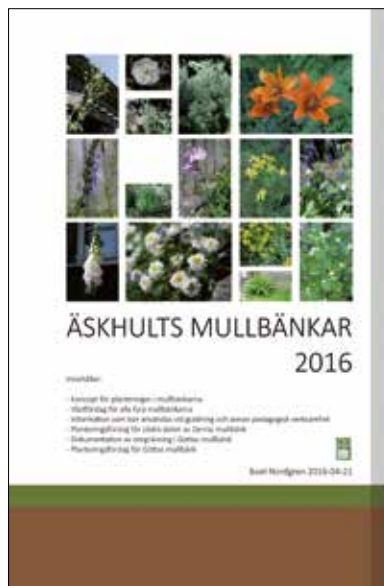
Länsstyrelsen har medverkat vid byggnadsminnesföreningens årliga utbildningsdag för ägare och förvaltare av Hallands byggnadsminnen.

Kulturmiljöfunktionens populära årsredogörelse för 2015 "Halland – med historia att berätta" fokuserar kvinnohistoria under

tre generationer med koppling till byggnadsminnet Wallens slott.

VaKul (Vattenförvaltning och kulturmiljö i Västerhavets vattendistrikt)

Under 2016 har Länsstyrelsen fortsatt med kunskapsuppbbyggnad om det vattenanknutna kulturarvet inom

projektet VaKul. Arbetet har samfinansierats med medel från Havs- och Vattenmyndigheten. Arbetet har under 2016 fortsatt med att kvalitetssäkra inventeringsmaterial som tagits fram i samarbete med Skogsstyrelsen och färdigställande av fördjupade områdesbeskrivningar för de områden av länet där ett stort kunskapsbehov identifierats i samråd med natur- och miljövården på Länsstyrelsen. Utöver detta har Sennan, ett av Nissans biflöden, inventerats som en del av arbetet med att ta fram en samlad åtgärdsplan för vatten-verksamheten i Nissan. Arbetet har även fortsatt med att sammanställa ny och befintlig kunskap i ett GIS-skikt som ska fungera som ett kunskapsunderlag för interna och externa aktörer. I dagsläget är det materialet tillgängliggjort internt på Länsstyrelsen, och arbete pågår med att hitta lämpliga sätt att göra GIS-skiktet tillgängligt för externa aktörer och allmänheten. Informationsträffar har anordnats i samarbete med ett flertal av länets hembygdsföreningar.

Kulturarv och klimatförändringar i Västsverige

Länsstyrelsen har tillsammans med Kulturmiljö Halland, Länsstyrelsen i Västra Götalands län och Västarrvet genomfört ett projekt under åren 2015-2016 för att analysera klimatförändringarnas påverkan på kulturarvet i de båda länen. Projektet avslutades under hösten 2016.

Genom det underlag som tagits fram inom projektet kan slutsatser dras om hur man kan arbeta för att hantera effekterna av klimatförändringarnas påverkan på kulturarvet. I första hand gäller det de skyddade och identifierade kulturmiljöerna och kulturmiljöobjekten. Under året har 8 workshops genomförts där projektets arbetsgrupp bland annat bearbetat resultatet av 2015 års arbete. I oktober presenterades projektrapporten Kulturarv för framtida generationer vid ett seminarium i Göteborg. Vid seminariet deltog

Emma Östlund presenterar projektet Kulturarv och klimatförändringar vid riksantikvariens besök.

Foto: Hans Bergfast

cirka 80 personer. Projektet har också visats upp i samband med Västsvenska EU-konferensen 2016 med temat energi och klimat och vid Klimatanpassning Sverige 2016. Fortsatt arbete vad gäller kulturarv och klimatförändringar i Halland kommer att ta sin utgångspunkt i resultatet av projektet.

Under 2016 har vi också arbetat med att vidareutveckla och förfinna det webbaserade verktyg där vi sammanställt alla kända kulturmiljöer och kulturmiljöobjekt inom länen utifrån befintliga kunskapsunderlag. I verktyget finns också relevanta klimatdata för att göra det möjligt att samköra kulturmiljöer och klimatförändringar. Verktyget återfinns under www.kulturarvoklimat.se

Kulturmiljöprogram

Länsstyrelsen och länets kommuner samverkar kring att ta fram nya kulturmiljöprogram för kommunerna. Programmen syftar till att ett urval kulturmiljöer ska kunna bevaras, användas och utvecklas i enlighet med de nationella kulturmiljömålen och miljömålen. De nya kulturmiljöprogrammen har stor betydelse för att göra människor delaktiga och att sprida kunskap om länets särskilt värdefulla kulturmiljöer. Programmen kopplas till de kommunala översiktsplanerna men

utgör även underlag i samband med detaljplanering och bygglovshantering. Programmen är också viktiga underlag för Länsstyrelsens arbete med plansamråd och i diskussioner med företrädare för kommunerna.

2016 har kulturmiljöprogrammet för Varbergs kommun färdigställts och behandlats politiskt. Programmet för Laholms kommun är färdigt men arbete återstår vad gäller politisk förankring och tryckning. Hylte kommun har påbörjat arbetet med kulturmiljöprogrammet under hösten 2016. Arbetet med att ta fram kulturmiljöprogrammen samfinansieras med kommunerna och Länsstyrelsen lämnar bidrag till halva kostnaden.

Byggnadsvård

Världsarvet Radiostationen Grimeton har fortsatt arbetet med vård- och underhåll av byggnader och teknisk utrustning. Årets största insats har varit underhållsmålning av ett av de sex 127 meter höga radiotornen. Världsarvet är ett betydande turistmål

i Halland som bl a har en omfattande pedagogisk verksamhet riktad till barn och unga.

På byggnadsminnet och kulturresevatet Äskhults by pågår fortlöpande byggnadsvårdande insatser med syfte att säkerställa byggnaderna för framtiden. Årets insatser är flera, varav den mest omfattande varit att flera av byggnaderna sanerades på Gullfiber och fått ny fasadpanel. Panelerna har tillverkats av trä från den egna skogen. Underhållet på byggnaderna i byn kommer att fortgå under lång tid framåt.

På Tjolöholms slott har arbetet i huvudsak inriktats på restaureringen av det stora magasinet. Den största byggnadsvårdande insatsen har varit takomläggningen av byggnaden. Den senare tillkomna eterniten ersattes med en papptäckning som efterliknar den ursprungliga taktäckningen. Arbetena på Tjolöholm främjar länets utveckling av långsiktigt hållbara destinationer. Stiftelsen Tjolöholm bedriver en omfattande publik verksamhet på anläggningen, som är en av länets mest välbesökta turistattraktioner.

Lerdala Mejeri. Foto: Emma Östlund

Större arbeten har även utförts på ett flertal av länets byggnadsminnen och kulturhistoriskt värdefulla bebyggelse.

Mindre bidrag har lämnats till ett flertal anläggningar, framför allt ekonomibyggnader på landsbygden för att stimulera hållbar utveckling och ökad delaktighet bland länets invånare. Stöd har t ex lämnats till restaureringsinsatser på en skvaltkvarn, en gårdsmedja, ett mejeri och ett kapell. Länsstyrelsen har medverkat till att en vård- och underhållsplan tagits fram för byggnadsminnet Rydöbruks missionshus. Planen kommer att ligga till grund för det fortsatta utvecklingsarbetet i syfte att skapa möjligheter för mer verksamhet kring kapellet.

Återrapportering av regleringsbrevs-uppdrag 20 kulturmiljöintressen vid hantering av småskalig vattenverksamhet

Länsstyrelsen har etablerat en tvärssektoriell arbetsgrupp för vattenfrågor, Vattenverksamhetsgruppen (VVG). I gruppen sitter representanter för miljövården, naturvården, kulturmiljövården, fiske och vatten-verksamheten. Gruppen har tagit fram processkartläggningar för att hitta knutpunkterna i ärendeprocesserna där olika sakområden och ärenden möts. I gruppen har man även lyft frågor om bättre samverkan kring de olika bidragsmedel som Länsstyrelsen hanterat för åtgärder i vattenmiljöer med kulturmiljövården. Arbetet i gruppen kan utvecklas ytterligare under kommande år.

Tvärssektoriell samverkan med koppling till kulturmiljömålen har även skett i samband med den större översvämningen i Getinge 2014, då beredskapsfunktionen tog in kulturmiljöfrågorna som en del i underlaget för bedömning av den då pågående krissituationen.

Ytterligare ett exempel på en tvärssektoriell arbetsgrupp är plangruppen. Det är en samverkansgrupp mellan Länsstyrelsen och kommunerna för tidigt samråd kring aktuella översikts- och detaljplaner. I gruppen ingår representanter för berörda sakområden inom Länsstyrelsen.

Kulturmiljöperspektiven tillgodoses även inom ramen för Länsstyrelsens klimatanpassningsuppdrag. Länsstyrelsens kulturmiljöfunktion deltar i ett flerårigt samverkansprojekt med Region Halland, Hallands Kulturhistoriska museum, Länsstyrelsen i Västra Götaland och Västra Götalandsregionen, "Kulturarv och klimatförändringar i Västsverige".

Ett bra exempel på vägledning för kulturmiljö i miljömålsarbetet är Rus rapport Välja och vraka. Kulturmiljö kommer in i flera miljömål och kopplar in tvärssektoriellt på många sätt. Den länsstyrelsegemensamma uppföljningen av miljö kvalitetsmålen har i år särskilt fokus på kulturmiljöfrågorna. Arbetet med uppföljning och utvärdering av kulturmiljöperspektiven i miljömålsarbetet kan utvecklas ytterligare. Räkna Q indikatorn är t ex viktigt för att få långsiktig uppföljningsbar statistik.

Projektet Vakul (Vattenanknutna Kulturarv) och VVK (Vårda Vattendragens Kulturarv) är exempel på fleråriga projekt som griper över flera sakområden och där flera länsstyrelser samverkat. Inom arbetet med Grön infrastruktur har kulturmiljö flera ingångar.

Kulturreseptatet Äskhult är ett bra exempel på samverkan mellan natur- och kulturmiljövård. Det finns täta kopplingar mellan natur och kultur. Naturvårdens arbete med naturguidningar och landsbygdsenhetens arbete med bykurser tar fram lokal kunskap om kultur och natur.

Utvecklingsenheten har samverkat kring bidragsärenden med kulturmiljö t ex byggnadsvårdsdagar med mångfaldstema ihop med hembygdsrörelsen. Länsstyrelsen ser flera möjligheter att utveckla ett tvärssektoriellt arbete inom ramen för uppdragen kring folkhälsa och mångfald.

Tillsammans med Skogsstyrelsen och Arbetsförmedlingen finns möjligheter till samverkan kring "Gröna jobb", med praktiska arbeten i kultur- och naturreservat t ex fornvårdsområden. Ett projekt kring "Gröna jobb" skulle utveckla samverkan och bidra till att uppnå kulturmiljömålen.

Inför det nya landsbygdsprogrammet arbetade landsbygdsenheten och kulturmiljöfunktionen till-

sammans med att få in kulturmiljömålen och kulturmiljövårderna i bedömningstexterna. Vi ställer tydligare kulturmiljökrav nu. Uppdraget är i grunden inte förändrat men texterna är bearbetade i samråd med kulturmiljö och med hänsyn till kulturmiljöfrågorna.

Samverkan sker även med miljövårdsenheten kring trädvård på kyrkogårdar och biologiskt kulturarv. I kulturresevatnen samverkar kulturmiljö även med landsbygd och veterinär.

Åtterrapporering av regleringsbrevsuppdrag 21

Länsstyrelsen har under en följd av år tagit fram en mängd olika kunskaps- och planeringsunderlag av strategisk betydelse för kulturmiljövården. Nya kommunala kulturmiljöprogram har arbetats fram i fem av de sex kommunerna. Arbetet i den sjätte kommunen har påbörjats under hösten. Programmen lyfter bl a fram kulturlandskapets betydelse i planeringssammanhang. Kulturmiljöprogrammen har stor strategisk betydelse för kommunernas planeringsarbete och har utformats på uppdrag av kommunerna med bidrag från Länsstyrelsen.

Länsstyrelsen har även tagit fram underlag kring vindkraftsetableringars påverkan på kulturlandskapet, en halländsk kulturmiljöprofil, rapport kring platser för fritid, fostran och fest och kunskapsunderlag om det kyrkliga kulturarvet. Arbetet med kunskapsunderlag behöver utvärderas och utvecklas under kommande år. Vilka kunskapsunderlag behöver Länsstyrelsen ta fram sett ur ett tvärsektorielt perspektiv?

Under 2016 har Länsstyrelsen färdigställt ett nytt långsiktigt och strategiskt fornvårdsprogram. Programmet utgör en god grund för fortsatt samverkan kring fornvården med kommunerna, hembygdsrörelsen, andra representanter för civilsamhället. Länsstyrelsen vill lyfta fram det strategiskt viktiga arbete som bedrivs i nätverksform. Länsstyrelsen

deltar i ett regionalt kulturarvs nätverk. Nätverket hålls samman av Region Halland. I nätverket ingår beslutsfattare och ansvariga för kulturarvsarbetet inom myndigheter och organisationer. Nätverket har bl a initierat en regional kulturarvsstrategi.

Projektet VAKUL (Vattenanknutna kulturarv) och VVK (Vårda vattendragens kulturarv) har tagit fram angelägna kunskapsunderlag kring vattenmiljöernas kulturarv, som har strategisk betydelse för myndighetens arbete med dessa miljöer. Projektet har bedrivits i samverkan mellan flera länsstyrelser och nationella myndigheter.

Länsstyrelsen har deltagit i regionens dialogmöten kring den kommande kulturplanen. Dialogen tog bland annat upp möjligheterna till mer strategisk samverkan kring regionala projektmedel. Länsstyrelsen har yttrat sig över remissen till kulturplan och bl a lyft behovet av mer samlat regionalt grepp kring Världsarvet Grimeton.

Länsstyrelsen sammankallar kommunernas bygghandläggare och planhandläggare till regelbundna träffar. Kulturmiljöfunktionen kan då ges möjlighet till information och dialog med kommunerna kring aktuella kulturmiljöfrågor.

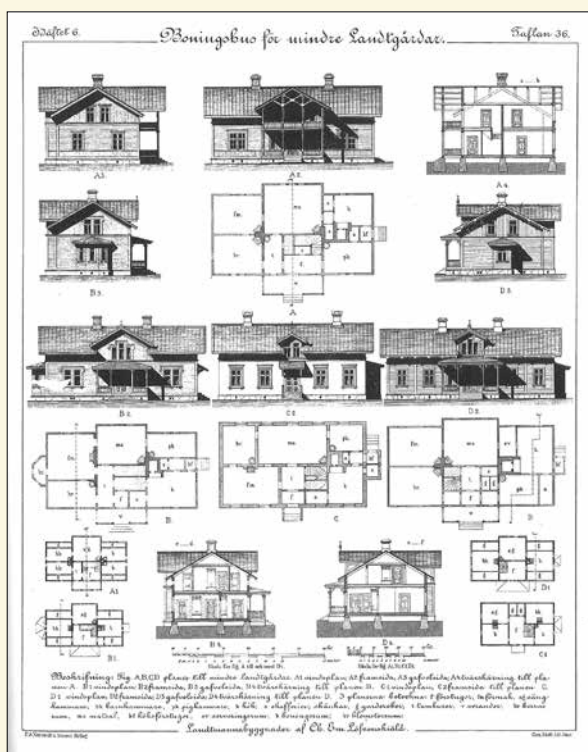
Länsstyrelsen bedömer att kommunerna på ett adekvat sätt lyfter in och belyser kulturmiljöaspekterna i sin översiktsplanering.

I fem av länets sex kommuner har kommunerna inte tillgång till egen kulturmiljökompetens. Kommunerna kan få visst stöd i sin ärendehandläggning genom läns museets uppdragsverksamhet eller genom privata konsulter. Detta stöd kan inte uppväga de fördelar för det strategiska samarbetet som egen kompetens medför. Länsstyrelsen kan se tydliga positiva effekter på samverkan och på det långsiktiga kulturmiljöarbetet i den kommun i länet som har egen kulturmiljökompetens. Kommunernas kulturmiljöarbete har avgörande strategisk betydelse för möjligheten att uppnå kulturmiljömålen.

Åkrabergs gård – Hallands 50:e byggnadsminne

Byggnadsminnet Åkrabergs gård består bl a av en mangårdsbyggnad uppförd omkring 1870. Inspiration till mangårdens arkitektoniska utformning har hämtats från de ideal som spreds av bland andra Charles Emil Löfvenskiöld under mitten och senare delen av 1800-talet och allmänt brukar gå under benämningen schweizerstil. Karaktäristiskt för schweizerstilen är bland annat stora verandor, väl tilltagna taksprång och en mångfald av lövsågade trädetaljer, av vilka samtliga finns på Åkrabergs mangårdsbyggnad. Byggnaden omges av en stor lummig trädgård med omväxlande öppna gräsytor, buskage och träd.

Utöver mangårdsbyggnadens värde som en välbevarad arkitektonisk tidsmarkör och som en representant för en samhällelig och ekonomisk utveckling under 1800-talets andra hälft ligger en betydande del av gårdens värde i dess förmåga att berätta om den långa följden av kvinnor som ägt och varit drivande i gårdens utveckling, vilket tydligast exemplifieras av Christine Wallberg, ägare av Åkraberg under gårdens omgestaltning under andra hälften av 1800-talet och tidiga 1900-talet.

Byggnadsvård

Under kalenderåret 2016 har byggnadsvårdsbidrag fördelats enligt nedan.

BM = Byggnadsminne, RI = Riksintresse, KR = Kulturresevat, VA = Världsarv

Vård

Kungsbacka Kommun	Socken	Bidrag	Kategori
Riksdagsmannagården Axtorp	Förlanda	429 500	BM
Äskhults by	Förlanda	395 000	BM, KR, RI
Mårtagården	Onsala	304 000	BM, KR, RI
Knapegården	Onsala	16 000	BM

Varberg

Hägareds gård	Tvååker	172 100	BM
Mariedals gård	Varberg	11 000	
Häralds	Värö	50 000	
Sunvära kvarn	Värö	69 000	BM
Grunnarp	Valinge	29 000	BM
Grimetons radiostation	Grimeton	3 007 945	BM,VA, RI
Åkrabergs ladugård	Värö	10 163	BM

Falkenberg

Olofsbo hembygdsgård	Stafsinge	107 000	BM
Lerdala mejeri	Ljungby	128 500	RI
Axtorna skvaltkvarn	Köinge	20 000	RI

Hylte

Undantagsstuga Slätteryd	Södra Unnaryd	91 000	
Smedja	Södra Unnaryd	13 600	
Rydö bruksmuseum	Torup	21 000	RI

Laholm

Bollaltebygget	Knäred	45 000	BM, KR
Laholms missionshus	Laholm	200 000	RI
Edenberga brandsstation	Ränneslöv	5 200	BM
Lottens	Knäred	10 500	BM
Knäreds kraftverk	Knäred	254 000	

Halmstad

Virshultsstugan	Enslöv	26 933	
Broktorp	Halmstad	175 000	RI
Slottsmöllan	Halmstad	130 000	RI
St Olofs kapell	Söndrum	32 500	RI

Övrigt

Utredningar av väckta frågor om byggnadsminnesförklaring	43 158
Åtgärdsplan Doktorn 5	28 000
Byggnadsvårdskurser anordnade av Halländska hembygdsrörelsen	72 000
Byggnadsvårdskurser för nyanlända	78 000
Länsantikvariens årsredogörelse 2015	71 480
Byggnadsminnesföreningens utställning	31 444
Wallen trädgårdsantikvarisk rådgivning	1 598
Fotomaterial till Berte museum	9 880
Barnens kulturmiljö	30 814
Kalejdoskop	4 000
Summa:	6 124 315

Fornvård

Under kalenderåret 2016 har bidrag till fornvård fördelats enligt nedan.

Vård Bidrag

Fornvårdsprogram - vård av fornlämningar	297 354
Fornvårdsteknikertjänst	204 963
Strategiskt fornvårdsprogram	40 000
Eldsberga	14 200
Extraröjning Korsgata	35 000

Informationsinsatser

Skylt vid Äskhult	20 000
Arkeologidagen 2016	20 890
Arkeologiska undersökningar Örelid, efterundersökning av skada	18 339
Gullbrannaskeppet	40 849
Korshamnsskeppet Morups tånge	176 514
Bolmen	11 840
"Jobba med sten"	3 112
Summa:	883 061

Bemyndigandemedel 2016

Under kalenderåret 2016 har 5 000 000 kr fördelats som bemyndigandemedel, det vill säga medel BM = Byggnadsminne, RI = Riksintresse, KR = Kulturresevat, VA = Världsarv

Byggnadsvård

Kungsbacka	Socken	Bidrag	Kategori
Tjolöholms slott	Fjärås	1 200 000	BM, RI
Varberg			
Världsarvet Grimeton	Grimeton	1 400 000	VA, BM, RI
Lindhovs stenvalvsbro	Lindberg	45 000	
Övrigt			
Byggnadsminnesstrategi		83 000	
Industrihistorisk fotobok		20 000	
Projekt om översyn av riksintresseområden		662 750	
Rydöbruks missionshus	Torup	15 750	BM, RI
Vård och underhållsplan Rydöbruks missionshus	Torup	38 500	BM, RI
Kulturmiljöprogram Hylte kommun		240 000	
Fornvårdsprogrammet		300 000	
Fornvårdstekniker		200 000	
Äskhults by – markvård	Förlanda	540 000	BM, KR, RI
Bollaltebygget – markvård	Knäred	120 000	BM, KR
Märtagården – markvård		135 000	BM,KR,RI
Summa:		5 000 000	

Kunskapsunderlag

Under kalenderåret 2016 har bidrag till kunskapsunderlag fördelats enligt nedan.

Projekt Bidrag

VaKul	50 000
Georadarundersökning, Frillesås	27 940
Georadarundersökning, Släps ky	13 040
Vindkraftsprojekt	20 830
Inventering Asige	55 500
Gräsbränning workshop	23 000
Kulturmiljöprogram Varbergs kommun	30 879
Summa:	221 189

Kulturlandskapsvård

Under kalenderåret 2016 har bidrag till kulturlandskapsvård fördelats enligt nedan.

BM = Byggnadsminne, RI = Riksintresse, KR = Kulturresevat, VA = Världsarv, NR = Naturresevat

Vård

Kungsbacka		Bidrag	Kategori
Äskhults by – vård av marker	Förlanda	540 000	BM, KR, RI
Äskhults by – vårdplanering	Förlanda	50 466	BM, KR, RI
Äskhults by – vård av trädgård	Förlanda	58 441	BM, KR, RI
Äskhults by – C-14 pollenprov	Förlanda	6 000	BM, KR, RI
Äskhults by – expertråd	Förlanda	24 675	BM, KR, RI
Äskhult by – gårdsgård	Förlanda	5 040	BM, KR, RI
Mårtagården – vård av marker	Onsala	113 400	BM, KR, RI
Mårtagården – nedtagning av träd	Onsala	40 000	BM, KR, RI
Halmstad			
Gårdshult Tönnersjö		18 380	NR
Laholm			
Bollaltebygget – vård av marker	Knäred	119 160	BM, KR
Reparation av stenmur	Knäred	38 875	BM, KR
Summa:		1 014 437	

Arvet till framtiden

Kulturmiljöfunktionens årsredogörelse 2016

ISSN 1101-1084

Länsstyrelsens meddelandeserie 2017:2

Copyright 2017 Länsstyrelsen Halland och respektive författare/fotograf

Redaktion Hans Bergfast

Grafisk form Tecknargården/Willy Lindström

Tryck Lenanders Grafiska, Maj 2017

Omslag Bonböna. Foto: Wendela Sanne Öhrnell, Kungsbacka kommun

Omslagets insida Exempel på faktablad framtaget av Boel Nordgren inför restaureringen av mullbänkarna på Åskhult

BONDBÖNA

(*Vicia faba*)

Illustration ur *Ortus sanlotis* 1517. Hämtad ur Larsson, 2010, s. 193.

Bondbönan tros ha kommit till Skandinavien någon gång under bronsåldern, det vill säga ca 1800-500 f.Kr (Lundquist, 2001) och har alltså en mycket lång odlingshistoria här. Den har varit en viktig ingrediens i traditionell husmanskost, och när äldre litteratur nämner bönor så är det ofta just bondbönor som avses (Nygårds & Wiking Leino, 2013, s. 110). Idag finns ett förnyat intresse för denna nyttiga och lättodlade växt.

Bondbönor delas idag upp i storfröiga bondbönor och småfröiga åkerbönor (Nygårds & Wiking Leino, 2013, s. 110). I äldre litteratur, som till exempel Per Gustaf Appeltoffts *Trädgårdsbok för halländska allmogen* (1873) kallas de "Stora wälska bönor" och "Mazaganbönor" (Appeltofft, 1873, s. 51. Se även Eneroth, 1857).

Appeltofft (1873) ger följande råd om odlingen av bondbönor: "De läggas i slutet av April ½ aln mellan hvarje 2 a 3 tum djupt i 4 rader på en 2 alnars bred säng, lukas under sommaren och när de första baljorna uppnått en fingers längd, nyper man toppen af dem, hwilket förhindrar att de blifwa angrifna af blå lusen, som eljest ofta skadar dem. Man odlar de stora wälska ofta mellan potatis och de låga Mazagan ofta i kanterna af sängar".

Bondbönor sås alltså betydligt tidigare än andra bönor – i Halland redan i slutet av april. Appeltofft föreslår ett såddjup på 2-3 tum vilket motsvarar ca 5-7,5 cm, och ett avstånd på ca 30 cm mellan plantorna. I en odlingsäng som är ungefär 1,20 m bred får det enligt Appeltofft plats 4 rader. Att knipsa av toppskottet för att undvika angrepp från löss är ett knep som även Olof Eneroth (1857) och Lena Israelsson (1997) nämner. Utöver att lusangrepp avvärjs så främjar det utvecklingen av bönona.

Vid skörden av bondbönona hängdes hela bönstjälken upp för torkning. Bönhalmen användes som djurfoder (Nyman-Nilsson, 1995, s. 34). I Bohuslän kallades ställningen, som bönona torkades på, för krakemärr. Vad den kallades i trakterna kring Äskhult är oklart. Kanske

användes ingen särskild ställning? Kanske lades den avskurna bönhalmen på stengärdesgårdarna för torkning? Detta återstår att klargöra.

Bondbönor användes ofta i soppor eller till bondbönsvälling. Per Gustaf Appeltofft bjuder på ett recept på stuvade bondbönor och morötter med persilja:

"Wälska bönor tillagas sålunda: på wälska bönor, som ej äro för mycket wäxta, aftagas de så kallade naglarne sedan slår man kokt watten på dem, och då skalet börjar wilja lossna aftagas alla skal och de gröna kärnorne kokas i watten, uppstufwas med persilja och morötter, afredas med helt litet potatismjöl och salt. Har man wid afredningen råd sammanwispa ett par äggulor och ½ qwarter grädda samt litet socker och muskott blir anrättningen så mycket bättre" (Appeltofft, 1873, s. 51).

I Äskhult verkar bondbönor ha varit en viktig växt i kökslanden på 1930-talet då Nils Brogren kom till byn. Det är en av ett fåtal köksväxter som Brogren nämnde då han berättade om köksväxtodling i byn. Bondbönor var även något som han själv ofta fick äta under sin uppväxt på 1910-talet (Folkesson, 1991, s. 54, 99 & 111). Växten har dock, med stor sannolikhet, en betydligt längre odlingshistoria än så i Äskhult, och därför är det en av de växter som vi valt för att visa hur köksväxtodlingen i byn kan ha sett ut före storskiftet 1825.

Sorten som odlas i Äskhult idag är insamlad genom Programmet för Odlad Mångfald (POM) och kommer från Bohuslän, där den odlats av flera generationer (Nygårds 2005: Nygårds & Wiking Leino 2013). I Bohuslän samodlades bondbönor med gråärt, och bondbönans kraftigare stjäлк stöttade då de vekare ärtorna. Annars var det, precis som Per Gustaf Appeltofft skrev år 1873, även vanligt att bondbönor odlades tillsammans med potatis. Kupningen lär uppskattas lika mycket av bönona som av potatisen (Israelsson, 1997).

Källor

- Appeltofft, Per Gustaf (1873) *Trädgårdsbok för halländska allmogen*, Halmstad: Appeltofft & C:o.
- Eneroth, Olof (1857) *Trädgårdsbok för allmogen*. Stockholm.
- Folkesson, Mats (1991) intervju med Nils Brogren. Hallands Läns museer. Opubl. material i Maria Nyman-Nilssons ägo.
- Israelsson, Lena (1997) *Köksträdgården: Det gröna arvet*, Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Larsson, Inger (2010) *Millefolium, rölika, näsegräs. Medeltidens svenska växtvärld i lärd tradition*. Stockholm: KSLA.
- Lundquist, Kjell (2007) Kultur- och trädgårdsväxter i naturen – kulturhistorisk botanik, i: *Floran i Skåne: Arterna och deras utbredning*, Lund: Lunds Botaniska Förening.
- Nygårds, Lena (2005) *Vi odlade till husbehov*, Alnarp: Programmet för odlad mångfald.
- Nygårds, Lena & Wiking Leino, Matti (2013) *Klint Karins kålrot och mor Kristins böna: om Fröuppropets kulturarv*. Alnarp: SLU & POM.
- Nyman-Nilsson, Maria (1995) *Äskhults gamla by: gårdsmiljöer, mulnbänkar, kålgårdar och trädgårdar*, opublicerad rapport 1995-04-05.
- Östlund, Barbro (2010) Gråärter och Bondbönor i min barndoms skafferier på 1940-talet. I *Bohusarvet. Tidskrift för Bohusläns Hembygdsförbund* 2010:1.

De nationella kulturmiljömålen

Ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas.

Människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön.

Ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser.

En helhetssyn på förvaltningen av landskapet som innebär att kulturmiljön tas till vara i samhällsutvecklingen.

TELEFON: 010-2243000 E-POST: HALLAND@LANSSTYRELSEN.SE
HEMSIDA: WWW.LANSSTYRELSEN.SE/HALLAND
BESÖKSADRESS: SLOTTSGATAN 2, HALMSTAD
POSTADRESS: LÄNSSTYRELSEN HALLANDS LÄN, 301 86 HALMSTAD